

Eenheid in Verscheidenheid?

Over identificatie onder jongeren in Sarajevo in *dialog* met 'Europa', tegen een achtergrond van nationale wederopbouw

Luc Lauwers

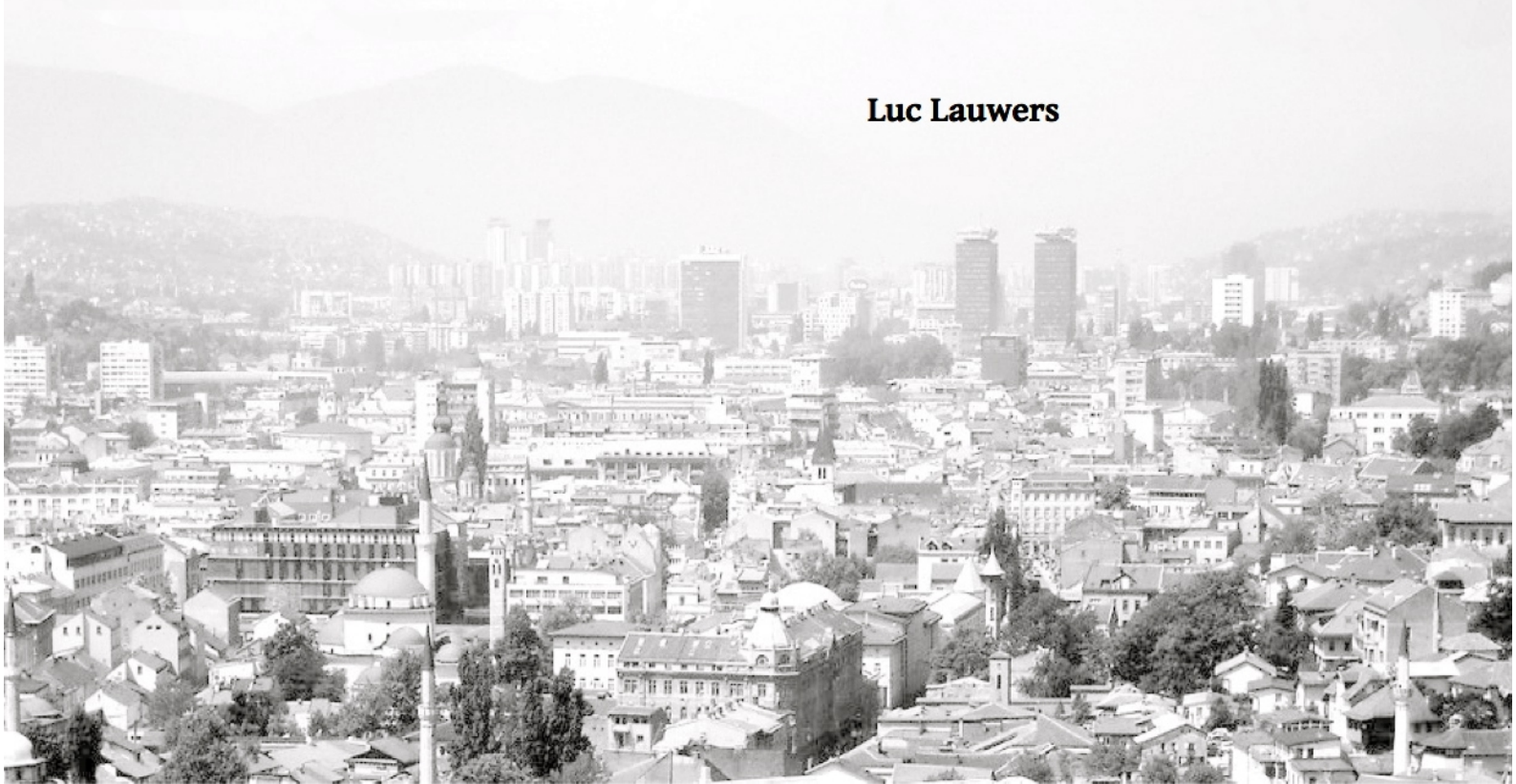

Foto: De huidige Bosnische vlag. *Of de Europese?*
Als wolken boven het dal van Sarajevo.

Eenheid in Verscheidenheid?

Over identificatie onder jongeren in Sarajevo in *dialog* met 'Europa', tegen een achtergrond van nationale wederopbouw

Universiteit Utrecht

Luc Lauwers, 3340627

L.C.J.H.Lauwers@students.uu.nl

Begeleider: Gijs Cremers

Juni 2012

Inhoudsopgave

Voorwoord	p. 9
Inleiding	p. 11
1. <i>Belonging</i> tot een Europese identiteit	p. 16
1.1 Het identiteitsdebat	p. 16
1.1.1 <i>Een constructivistische benadering</i>	p. 16
1.1.2 <i>Van identiteit naar identificatie</i>	p. 17
1.1.3 <i>Het teruggrijpen naar fundamentele verschillen</i>	p. 18
1.2 De constructie van 'Europa'	p. 19
1.2.1 <i>Europese eenwording als gevolg van frictie en othering</i>	p. 19
1.2.2 <i>Herdefiniëring van de notie 'Europa'</i>	p. 20
1.3 Identificatie met 'Europa'	p. 21
1.3.1 <i>In- en uitsluiting binnen Europa</i>	p. 21
1.3.2 <i>Belonging tot een multicultureel 'Europa'</i>	p. 22
1.3.3 <i>Identificatie onder jongeren in de Europese border areas</i>	p. 23
2. Het 'Jeruzalem van Europa'	p. 24
2.1 Een onafhankelijke Bosnische staat	p. 24
2.2 Een nieuw verhaal	p. 25
2.3 Op weg naar 'Europa'?	p. 26
3. Sarajevo Marlboro	p. 27
3.1 Een stadsportret van samenkomst en wisselwerking	p. 27
3.2 Het dagelijks leven van jongeren in Sarajevo	p. 30
3.2.1 <i>Sarajevo Raja</i>	p. 30
3.2.2 <i>Uitdagingen en worstelingen</i>	p. 32
3.2.3 <i>Sarajevo als identifikatiekader</i>	p. 33
4. De burgers van etnopolis	p. 35
4.1 Problemen omtrent nationale identificatie	p. 35
4.2 Multiculturaliteit als identiteit	p. 37
5. 'Europa' binnen door de achterdeur	p. 40
5.1 Hotel Europa	p. 40
5.2 "Hoezo, Europese integratie?"	p. 42
5.3 Europeanen op de drempel	p. 44
6. Een Europees 'verhaal' van verscheidenheid	p. 46
6.1 Eenheid vs. Verscheidenheid	p. 46
6.2 Een Europese identiteit als 'verhaal'	p. 48
6.3 <i>Belonging</i> tot 'Europa'	p. 49
Conclusies	p. 51
Literatuur	p. 54
Bijlage 1: Samenvattingen	p. 59
Bijlage 2: Reflectie	p. 61

Fig. 1: De ligging van Bosnië in Europa en de plaats van Sarajevo in Bosnië, op de grens van twee entiteiten.

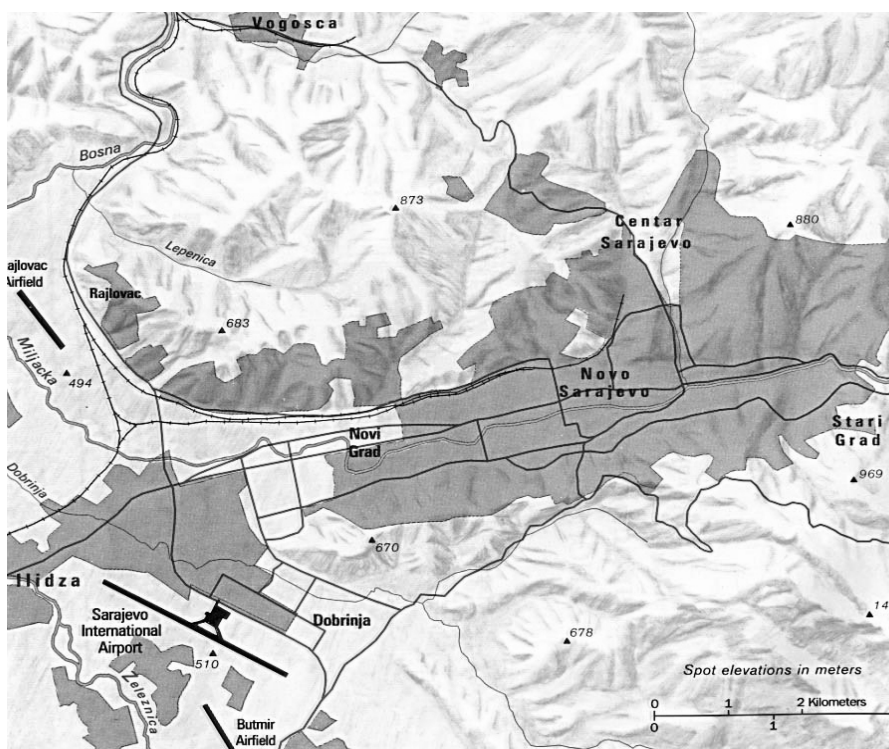

Fig. 2: Sarajevo van bovenaf. Rechts valt het oude centrum (Stari Grad) te zien, met haar alsmaar moderner wordende uitbreiding naar het westen. Door het reliëf is te zien dat de stad zich bevindt in een uitgerekt dal en grootste delen van de huizen op de heuvels zijn gebouwd.

'Zapis o zemlji'¹

Pitao jednom tako jednoga vrli pitac neki:

A ko je ta, šta je ta da prostiš

Gdje li je ta

Odakle je

Kuda je

Ta

Bosna

Rekti

A zapitani odgovor njemu hitan tad dade:

Bosna da prostiš jedna zemlja imade

I posna i bosa da prostiš

I hladna i gladna

I k tomu još

Da prostiš

Prkosna

Od

Sna

Er was eens een deugdzame man die vroeg:

Wie is dat, wat is dat, beschrijf me

Waar is dat

Waarvandaan

Waarheen

Dat

Bosnië

Vertel me

En de bevraagde antwoordde hem prompt:

Bosnië beschrijf je als een land

Zowel kaal als blootsvoets te beschrijven

Zowel koud als hongerig

En meer van dat

Te beschrijven als

Uitdagend

Door

Een droom

¹ 'Zapis o zemlji' moet worden vertaald als 'Opschrift van een land' en is een gedicht van Mak Dizdar (1917-1971), één van de grootste Bosnische en Joegoslavische dichters. Dizdars werk is nog altijd, met name ook na de meest recente oorlog, de hoeksteen van moderne Bosnische literatuur en is in 1978 door de populaire Sarajeefse band 'Indexi' op muziek gezet.

Voorwoord

Het is alsof de lucht nog nooit zo donker was, de sterren nog nooit zo fel waren en de lichtjes op de bergen tegenover me nog nooit zo goed te zien zijn geweest. Het is mijn laatste avond in Sarajevo en vanaf de Joodse Begraafplaats halverwege de Trebević berg kijk ik uit over de stad. Voor een laatste keer kruist mijn blik het gele licht van de Katholieke Kathedraal en de Orthodoxe kerk, die vanaf dit punt zo ongeveer naast elkaar lijken te staan. Mijn ogen zoeken naar één van de moskeeën, die vanuit hier met hun slanke, minder verlichte minaretten moeilijker te onderscheiden zijn, maar juist door hun aantal minstens net zo imposant zijn. “Ik ga dit missen,” denk ik bij mezelf, waarbij de afgelopen drieënhalve maand door mijn hoofd flitsen. Aldin schijnt dit gemerkt te hebben en zegt: *“Nu ik hier zit vind ik het jammer dat ik hier na de zomer wegga. Maar ik kan niet anders. Ik moet wel. Ik wil vooruit komen en niet langer blijven zitten in die rotzooi hier.”* Ik mompel en ga er verder niet op in. *“Ik kan niet wachten om naar Europa te gaan,”* vervolgt hij, waardoor ik het toch nodig vind om mijn mond open te trekken: *“Dit is Europa, Aldin.”* *“Ja Luc, maar jij hebt makkelijk praten. Je snapt best wat ik bedoel.”* We lachen. Dit gesprek hebben we namelijk al minstens twintig keer gevoerd.

Deze thesis is het resultaat van veertien weken veldwerk en vertelt het verhaal van jonge Sarajeven die tegelijkertijd zichzelf ontdekken binnen hun nieuwe staat als ook hun plaats proberen te bepalen binnen een verwarrend en onstuimig 'Europa'. Deze thesis gaat over een 'Europese' droom. Centraal hierbij staan *hun* verhalen, gezien door *mijn* ogen op een bepaald moment in tijd. *De* werkelijkheid kan ik dan ook niet weergeven; een visie op deze werkelijkheid wel. Ik ging het veld in vanuit een onderkenning van het Europese ideaal en verwachtte dat mijn informanten hetzelfde zouden doen. Ondanks dat ik hierover nog altijd net zo idealistisch ben, zie ik wel in dat ik – zoals Aldin zegt – “makkelijk praten heb”. Het *bouwen* aan 'Europa' heeft voor mij dan ook een hele andere betekenis gekregen. Mijn dank gaat uit naar mijn informanten, die met mij wilden praten en tijd doorbrengen, en mij hun verhalen wilden vertellen, hun dromen wilden beschrijven en hun visie op de werkelijkheid hebben wilden laten zien. Daarnaast bedank de NGO's *Slavika* en *Youth Initiative for Human Rights* waarbij ik actief kon zijn en mijn begeleiders Dorien Claessen en Gijs Cremers, die mij niet alleen voorzagen in de luxe van twee *wegwijzers* maar ook de wil gaven komend jaar mijn master in de antropologie te gaan behalen.

Utrecht, 29 juni 2012

Inleiding

In short, the Balkan peninsula is, broadly speaking, the land of contradictions. Everything is exact the opposite of what it might reasonably be expected to be.²

Glooiende heuvels, wilde rivieren en rustieke dorpjes, maar ook oorlog, gruwelheden en geweld. Dat is hoe de Balkan in het Westen wordt gezien. 'Balkan' lijkt te staan voor barbariteit en primitiviteit (van de Port 1994; Todorova 2009). Terwijl 'Balkan' volgens de verhalen een samentrekking is van de Turkse woorden 'bal' (honing) en 'kan' (bloed), lijkt bloed de afgelopen decennia de overhand te hebben genomen en de Balkan definitief van haar beschaafde, Westerse en Europese identiteit te hebben beroofd. Eind 1991 kopte een Servische krant: “Voor de wereld zullen de Joegoslaven altijd waanzinnigen en wildemannen blijven, die niets te zoeken hebben in het Europa van vandaag of morgen.”³ Toch kan de Balkan geografisch en historisch niet los worden gezien van Europa. De vraag is dus of haar inwoners een Europese identiteit kan worden ontkend. Volgens Sarajeefse jongeren niet. En omdat nu, twintig jaar later, de Europese Unie op de Balkan *bouwt* aan nieuwe lidstaten en Europese integratie, zijn het juist deze Balkan-landen 'op weg naar Europa' waar identificatie met Europa zo interessant is.

Sarajevo wordt vaak omschreven als het kruispunt tussen Oost en West. Het is dus maar sterk de vraag of een Europese identiteit bruikbaar is voor jongeren in deze stad en wat 'Europa' precies voor hen betekent. Als gevolg van een oorlog die nadruk legde op onderlinge etnische, religieuze en nationale verschillen zijn niet alleen Bosnië als land en Sarajevo als stad, maar ook de zelfverhalen van en de verhoudingen tussen haar burgers *onder constructie* (van de Port 1994; Coles 2002). Deze zoektocht door tegenstellingen en dualiteiten wordt door de Bosnische dichter Mak Dizdar in zijn 'Opschrift van een Land', waarmee ik deze thesis opende, beantwoord met een droom. Jongeren dromen van vooruitgang, mogelijkheden en rijkdom; zij dromen van 'Europa'. Die droom is waar deze thesis over gaat.

In het hele land, maar met name in Sarajevo, worden toekomstdromen bepaald onder toezicht oog van en in *dialog* met de internationale gemeenschap, in het bijzonder de Europese Unie (Coles 2002; Ignatieff 2003; Marko 2005). Zo zijn EU-soldaten nog altijd aanwezig om de Dayton-akkoorden⁴ te implementeren, staat zowel de nationale overheid als de nationale rechtbank onder Europees toezicht en worden sociale en economische (hulp)projecten door de EU of EU-lidstaten gefinancierd.⁵ Flyers, boekjes en posters ter promotie van Europese integratie zijn door de hele stad te vinden en *EU Info Centers* zijn opgezet om Bosniërs te informeren over alle voordelen van toetreding tot de EU. Samen met *Newropeans* projecten als 'Sarajevo 2014'⁶ lijkt 'Europa' dus tegen haar Bosnische mede-Europeanen te zeggen: “Kom

2 Uit: William Miller, *Travels and Politics in the Near East*, London: T: Fisher Unwin. 1898, xvi.

3 Davidčo. *Vreme*, oktober, 1991.

4 Na vier jaar burgeroorlog werd in 1995 in de Amerikaanse plaats Dayton een wapenstilstand gesloten die het model zou worden voor de toekomstige vrede in Bosnië, met als resultaat een sterk gedecentraliseerd, maar ook groot en verdeeld overheidsapparaat, waarbij daarnaast een grote rol is weggelegd voor de internationale gemeenschap.

5 Zie bron: http://ec.europa.eu/enlargement/potential-candidates/bosnia_and_herzegovina/financial-assistance/index_en.htm

6 *Newropeans* is een trans-Europese beweging voor de democratisering van de Europese Unie en een antwoord op wat zij noemen “het zichtbare gebrek aan politiek leiderschap dat het democratisch tekort alleen maar versterkt”. Hun doel is aantonen dat Europese burgers bereid en in staat zijn om verantwoordelijkheid te nemen voor hun gemeenschappelijke toekomst. Met 'Sarajevo 2014' willen ze honderd jaar van Europese burgeroorlogen, die zijn oorsprong vonden in Sarajevo, symbolisch en politiek eindigen met de toetreding van Balkanlanden tot de Europese Unie. Zie bronnen: http://www.newropeans.eu/article.php?id_article=1453&lang=nl en <http://www.newropeans.eu/spip.php?rubrique=4&lang=nl>.

erbij!”⁷. Ook in Sarajevo lijkt het in eerste instantie alsof haar inwoners er alles voor over hebben om te integreren in de EU en deel uit te maken van 'Europa'⁸. Zo wappert op vele plekken in de stad de Europese vlag en vertoont de nationale vlag hiermee opvallend veel gelijkenissen.⁹ Europese artiesten schallen in cafés en disco's uit de speakers en op bepaalde plekken kan met de euro worden betaald. Door het hele land wordt een *Europe Week* georganiseerd en viert men op 9 mei de Dag van Europa.¹⁰ Uitspraken van politici en krantenkoppen als “Dit wordt het Europese jaar voor Bosnië!”¹¹ lijken de 'drang naar Europa' nogmaals te bevestigen. “Bosniërs hebben geen andere keuze.”¹² Op nationaal niveau stagneert de interetnische samenwerking en nu de hele Balkan in Europa lijkt te integreren overheerst het gevoel dat alleen overblijven het laatste is dat Bosniërs kunnen gebruiken. Een Europese toekomst onder het motto 'Eenheid in Verdeeldheid' wordt aan jongeren in Sarajevo gepresenteerd als enige oplossing voor de huidige nationale verdeeldheid:¹³

As a European country, Bosnia and Herzegovina's future lies within the European Union, as a full member alongside her neighbours in the Western Balkans. This is a goal shared by the Bosnian people, by all Bosnian political parties and by all EU member states. (Ambassade Groot-Brittannië en Noord-Ierland, 4 april 2011)

Maar is dit wel zo? Anders dan in Nederland en andere West-Europese landen overlappen in Bosnië etniciteit en nationaliteit niet noodzakelijk, terwijl de meeste jongeren nooit (bewust) in een andere staat dan het huidige Bosnië hebben gewoond. Het land was lange tijd Joegoslavië *en miniature*¹⁴ maar is nu opgedeeld in de Bosnische Federatie en de Servische Republiek (Marko 2005: 5). Burgers moeten bij elk officieel formulier aangeven welke 'nationaliteit' ze hebben¹⁵ en *Bosnisch* is geen optie. Van één nationale identiteit is nauwelijks sprake. Sarajevo bevindt zich echter in beide entiteiten en functioneert als hoofdstad van dit in tweeën gesplitste land. Multiculturaliteit is typerend voor haar samenleving; zowel in het verleden als in het heden, en zal dit dan ook blijven in de toekomst. Maar het feit dat juist deze multiculturaliteit het land in oorlog en verdeeldheid bracht (en houdt) plaatst een enorme druk op hedendaagse identificaties.

Ook in Europa is tegelijkertijd iets heel anders aan de hand: de Europese Unie verkeert in crisis, zowel economisch als politiek. In steeds meer landen verzetten burgers zich tegen de regels en wetten die Brussel aan hen oplegt. In Griekenland en Spanje vullen duizenden mensen de pleinen om te protesteren, Hongarije lapt de Europese wetgeving aan haar laars en de nieuwe Franse president wil een nieuwe koers bevestigen.¹⁶ Ook in Nederland zal 'Europa' opnieuw een belangrijk thema van verdeeldheid worden in de

7 Zie bron: <http://www.eubusiness.com/news-eu/bosnia-politics.4wt/>

8 In mijn scriptie maak ik onderscheid tussen Europa en 'Europa', waarbij het eerste refereert naar het continent als geheel en het laatste doelt op het concept 'Europa' dat ontstond met oprichting van de Europese Unie.

9 De huidige Bosnische vlag is gekozen uit een aantal vlaggen die anderen voor het land hadden bedacht. Deze vlag bestaat uit het blauw en de sterren van Europa, het geel van vrede en de driehoek vanwege de aanwezigheid van de drie grootste etnische groepen. Net als het oude volkslied moest de oude vlag worden vervangen, omdat deze 'te Bosniak' zou zijn. Vandaar dat het huidige volkslied ook geen tekst heeft. Op deze verdeeldheid kom ik echter later nog terug. Voor de vlag, zie ook de voorpagina.

10 Zie bron: <http://www.delbih.ec.europa.eu/News.aspx?newsid=5312&lang=EN>

11 Oslobodjenje, zaterdag 11 februari 2012: “Ovo će biti Evropska godina za BiH!”

12 Idem.

13 Zie bronnen: http://www.epc.eu/events_rep_details.php?cat_id=6&pub_id=1450, <http://ukinnl.fco.gov.uk/en/news/?view=News&id=750391082>

14 Zoals in Joegoslavië verschillende etnische groepen en nationaliteiten als Slovenen, Kroaten, Serven en Albanen in één republiek samen kwamen, waren (en zijn) deze groepen ook allemaal vertegenwoordigd in Bosnië, iets wat in andere deelrepublieken niet het geval was.

15 Hiermee wordt Kroatisch, Servisch of Bosniak bedoeld. Ik heb nationaliteiten tussen haakjes geplaatst omdat iedereen dezelfde Bosnische nationaliteit heeft, maar etniciteit (dat is gekoppeld aan religie) als uitgangspunt wordt genomen voor deze 'nationaliteiten'.

16 Zie bron: <http://www.nrc.nl/nieuws/2012/05/07/niet-hollande-is-gevaarlijk-maar-de-situatie-in-griekenland/>

aankomende verkiezingsstrijd.¹⁷ Door heel Europa vindt een opleving plaats van nationalistisch en regionaal sentiment, waarbij mensen 'teruggrijpen' naar de *eigen* nationaliteit, met allerlei uitsluitingsmechanismen tot gevolg (Castells 1997; Eriksen 2002). Deze *identity politics* zetten vraagtekens bij zowel de symbolische en politieke grenzen van Europa, als bij het ideaal van 'Eenheid in Verscheidenheid' dat tot nu toe als leidraad voor de Europese samenwerking diende. Verschillen tussen wel- en niet-Europeanen lijken alsmaar groter te worden (Balibar 2004). De Europese droom van Sarajeefse jongeren staat hierdoor steeds meer onder druk. De centrale vraag die ik beantwoord is: *Welke betekenis geven jongeren in Sarajevo aan 'Europa' en welke rol speelt die invulling bij het bepalen van een eigen identiteit?*

Deze thesis vertelt het verhaal van jongeren in Sarajevo die, ondanks een recente geschiedenis van bloedvergieten en burgeroorlog die doorklinkt in de huidige sociaal-economische en politieke situatie, het beste van hun leven willen maken en dromen van een zo fortuinlijk mogelijke toekomst. Zij proberen hierbij hun “nieuwe” identiteit te bepalen binnen en op weg naar een 'open' en 'verscheiden' Europa. Identiteit vat ik op als een dynamisch, contextafhankelijk en meervoudig geconstrueerd proces (Said 1999; Eriksen 2002; Ghorashi 2002; Armbruster et al. 2003; Sen 2006). 'Europa' vormt hierbij een belangrijk referentiekader waarmee zij hun identiteit bepalen. Vrijwel alle jongeren gaven aan EU-lidmaatschap voor Bosnië te ambiëren, wat echter iets anders is dan een rechtstreekse ontwikkeling naar 'Europeanisering'.¹⁸ Deze thesis plaatst vragen bij het concept van de natie-staat in de 21e eeuw en biedt een kritische reflectie op zowel grenzen aan de maakbaarheid van een 'natie', als op verschillen in articulatiemacht bij het bepalen waarvoor 'Europa' vandaag de dag staat, of beter: voor wíe 'Europa' staat (Bellier & Wilson 2000; Shore 2000; Armbruster et al. 2003; Balibar 2004).

Jongeren gaven aan zich tegelijkertijd Europeaan te voelen, als te beseffen dit nooit (volledig) te kunnen zijn. Deze opmerkelijke contradictie zal ik gedurende deze thesis uiteenzetten en verklaren. Europese integratie staat voor veel jonge Sarajeven voor 'voortgang' op tal van mogelijke manieren en daarnaast voor een oplossing, een ontsnapping voor de nationale verdeeldheid, als ook voor onderwerping en een verlies van de *eigen* identiteit – iets wat jongeren in postconflict-Bosnië nu echter juist proberen te vinden. Dit maakt van identificatie met 'Europa' een onzekere weg en een taal van beloftes, verwachtingen, mogelijkheden, angst en hoop.

Maar Luc, ben eerlijk: in de praktijk ben jij Europeaan en ik niet.

Aldin Kamerić, 24 jaar, student Engels

Op veel gebieden was ik van mijn populatie een gelijke; allemaal vormden we onze toekomstdromen in *dialog* met 'Europa'. Toch was ik in veel opzichten ook de *Ander*, de *outsider*, de West-Europeaan. Juist dit bleek mijn belangrijkste instrument en heeft mij tot informatie laten komen waartoe ik anders nooit was gekomen. Een deel hiervan is echter *privé* en vanuit respect voor mijn informanten niet opgenomen.

¹⁷ Zie bron: <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/10637/VK-Dossier-Verkiezingen-van-2012/article/detail/3249184/2012/05/01/Wilders-wil-dat-Nederland-uit-EU-stapt.dhtml>

¹⁸ Europeanisering zie ik als de toenemende invloed van Europa als instituut op Europese en niet-Europese gebieden en dus met name een institutioneel gegeven dat in de definitie los te koppelen is van het imaginaire en verbeeldende, wat hiermee in de praktijk vaak gepaard gaat. Belangrijk is het verschil tussen het 'bouwen' van Europa – wat moet worden gezien als het versterken van EU-instituten en de uitbreiding van EU-lidmaatschap – en Europeanisering; een veel breder en wellicht belangrijker proces betreffende de rol van Europese cultuur in de integratie van afzonderlijke Europese gemeenschappen en samenlevingen (Bellier & Wilson 2000: 1).

Mijn angst was te worden ingehaald door actualiteiten, omdat op het gebied van Europese integratie ontzettend veel gebeurde. Het 'bouwen aan Europa' naderde in de Balkan een *verder gevorderd* stadium, terwijl in Griekenland een *Euro-exit* werd overwogen. Op tal van manieren plaatste de huidige Europese politieke en economische crisis druk bij veel van de door mij gehanteerde concepten.¹⁹

Mijn Bosnische taalkennis kwam met name van pas bij het lezen en begrijpen van flyers, posters en leuzen op straat als ook de kranten en het nieuws. Ik bracht de meeste tijd door op de campus van de Universiteit van Sarajevo en in de cafés en kroegen waar universiteitsstudenten kwamen. Met regelmaat bezocht ik het *EU Information Centre* en ging ik naar lezingen, conferenties en theatervoorstellingen. Door naast participerende observatie ook andere kwalitatieve onderzoeksmethoden als interviews, focusgroepen, literatuuronderzoek, transcriptie en *discourse analysis* van posts op het internet met elkaar te combineren vond datatriangulatie plaats. Interviews²⁰ gingen aan de hand van topic- en vragenlijsten. Halfweg besloot ik formulieren op verschillende faculteiten te verspreiden, waardoor ik erin ben geslaagd studenten van verschillende sociaal-economische en etnisch-nationale afkomst te spreken. Door lid te worden van de jongerenorganisaties *Youth Initiative for Human Rights*²¹ en *Slavika*²² kon ik dichter bij mijn populatie komen en meer participierend observeren.

Mijn informanten zijn jonge mensen, veelal studenten, en de plekken waar ik rond hing verzamelpunten waar een bonte verzameling van jongeren met allemaal een eigen verhaal samenkomt. Hun verhalen vinden weerklank in deze thesis. Deze verhalen moeten echter voortdurend worden geplaatst binnen de context van mijn veldwerk en de tijdsspanne waarin dit heeft plaatsgevonden. De volgende uitspraak moet daarom in gedachten worden gehouden:

De werkelijkheid weigert zich op enigerlei wijze te laten organiseren. Alles vermengt zich met alles.
Simpelweg omdat dat in het leven ook zo is. (van de Port 1994: 236)

Deze thesis is ingedeeld in theorie, context en empirie, en begint dan ook met een analyse van de antropologische theorievorming over identiteit, die ik later toespits op identificatie met de notie 'Europa'. Zowel in de wetenschappelijke benadering van identiteit als in de bestudering van nationaliteit en multiculturaliteit hebben grote transitie plaatsgevonden, waarbij ik het ontstaan van het project 'Europa' en de invulling die hier de afgelopen zestig jaar aan is naar voren breng. Binnen deze analyse staan met name processen van *belonging* en in-en uitsluiting centraal, die ik zoveel mogelijk zal toepassen op de zogenoemde Europese *border area* die Bosnië vandaag de dag is.

In hoofdstuk twee wordt Sarajevo als sociale context voor bovenstaande analyse uitgediept. Enerzijds geef ik hiermee aanzet tot de empirische hoofdstukken die erop volgen. Anderzijds wordt het

19 Tijdens mijn veldwerkperiode werd de EU-toetreding van Kroatië goedgekeurd, kreeg Servië haar kandidaatsstatus en bleken geschillen tussen Servië en Kosovo, en dan met name ook de Europese inmenging daarbij, voeding voor gespreksonderwerpen.

20 Van vrijwel volledig gestructureerd tot ongestructureerd en informele gesprekken.

21 Al in mijn eerste week ben ik naar YIHR toegegaan om te praten met de directrice, Alma. Ik was hier omdat ik in het begin met name op zoek was naar kritische, actieve en zelfs ook activistische jongeren. Die heb ik daar gevonden. Door zelf ook activist te worden ben ik met ze mee geweest naar discussies en lezingen, maar ook naar acties als het verspreiden van posters, het markeren van Sarajevo's rozen en een demonstratie m.b.t. Europese integratie. Hierbij ben ik nog tot mijn laatste week actief gebleven. Zie ook: <http://www.yihr.org/en>

22 Toen ik halverwege de onderzoeksperiode mijn hiaten duidelijk werden en ik meer wilde weten van de Balkan en Slavische cultuur heb ik Slavika benaderd. Ik kende al iemand die hierbij actief was en ben zo ook hier binnengerold. Bij Slavika ben ik vooral betrokken geweest bij brainstorm-sessies over hoe men jongeren op een actieve en culturele (door middel van zelf dingen (mee) te maken) meer bewust wil maken van hun eigen, onderscheidende identiteit, maar daarnaast ook hoe Europees deze identiteit eigenlijk is – iets wat voor mij geweldig interessant en nuttig was. Zie ook: <http://www.slavika.info/portal/>

analyseniveau zoveel mogelijk van macro- naar micro-niveau en van *etic* naar *emic* verlegd.

De empirische hoofdstukken drie tot en met zes zijn tegelijkertijd de uitkomsten van mijn onderzoek als de theoretische analyse hiervan. Hoofdstuk drie schetst het (dagelijkse) leven van mijn onderzoeksgroep, waarbinnen ik met name inga op recentelijke veranderingen en de betekenis die jongeren geven aan de multiculturele stad die Sarajevo voor hen betekent. Hoofdstuk vier behandelt hun identificaties binnen deze context, waarbij met name nationaliteit en etniciteit een ambigue plaats innemen en 'multiculturaliteit' de oplossing lijkt te zijn. In het vijfde hoofdstuk behandel ik het concept 'Europa' en de betekenis die jongeren in Sarajevo hieraan geven. Naast een weg die door jongeren dolgraag wordt ingeslagen is identificatie met 'Europa' ook een problematisch en onduidelijk proces, tegelijkertijd een verlangen als een feit. Het wordt duidelijk dat in- en uitsluiting binnen de politieke en sociale Europese ruimte in de ogen van mijn informanten losstaat van hun eigen *Europeesheid*. Dit brengt mij bij het laatste empirische hoofdstuk, waarbinnen ingegaan wordt op de hedendaagse betekenis van het Europese ideaal van 'Eenheid en Verscheidenheid' en het belang hiervan voor Sarajeefse jongeren die in Europa's *border area* dolgraag mee willen doen, maar dit nog altijd niet lijken te kunnen. De vraag is of dit veranderingen teweegbrengt met betrekking tot hun gevoelens van *Europeesheid*. Ik sluit af met een conclusie, waarin ik de belangrijkste bevindingen van mijn onderzoek schets.

1. *Belonging* tot een Europese identiteit

Dit hoofdstuk bespreekt de relatie tussen de notie 'Europa' en identiteitsvorming onder jongeren in Sarajevo, waarbij het gaat om een wederzijdse beïnvloeding van constructie: terwijl Bosnië en andere Balkan-landen onderdeel van discussies omtrent *Europeesheid* werden, is 'Europa' ook onderdeel van jongeren in Sarajevo geworden. Maar op welke manier? En welke betekenis geven jongeren hieraan? Door de val van het communisme en het uitroepen van de onafhankelijke Bosnische staat in 1992 werd Sarajevo als hoofdstad van de nieuwe staat het epicentrum van conflict, geweld en verzet, maar ook van wederopbouw – zowel in politieke en economische als sociale en culturele zin. Zestien jaar na de vrede blijkt een nationale Bosnische identiteit echter nog altijd problematisch. Het is daarom belangrijk allereerst mijn positie binnen het identiteitsdebat te bepalen, waarna ik dieper inga op de notie 'Europa'.

1.1 Het identiteitsdebat

When an individual enters the presence of others, they commonly seek to acquire information about him or to bring into play information about him already possessed. They will be interested in his general socio-economic status, his conception of self, his attitude towards them, his competence, his trustworthiness, etc. Although some of this information seems to sought almost as an end in itself, there are usually quite practical reasons for acquiring it. Information about the individual helps to define the situation, enable others to know in advance what he will expect of them and what they may expect of him. Informed in these ways, the others will know how best to act in order to call forth a desired response from him. (Goffman 1959: 13)

1.1.1 *Een constructivistische benadering*

De wereld delen we in naar categorieën om duidelijkheid te scheppen, maar ook om onszelf een plaats hierbinnen te geven (Eriksen 2002). Met bovenstaande woorden opent Erving Goffman daarom zijn boek 'The Presentation of Self in Everyday Life', waarin hij het leven schetst als theaterstuk. Binnen dit theaterstuk vertolkt eenieder van ons bepaalde rollen, alsof het een script is (Goffman 1959: 244-247). Volgens Goffman is het belangrijk dat men een bepaald gezicht kan opzetten of een sociale identiteit kan aannemen, en dat anderen ons op een subtiele manier helpen om dat in stand te houden. Hierbij spreekt hij van *frontstage*, waar mensen hun presentatie actief uitdragen, en *backstage*, waar ze hier niet mee bezig zijn (32-34). Hij liep hiermee voor op Fredrik Barth die een verschuiving in het antropologische debat teweegbracht. Met zijn 'Ethnic Groups and Boundaries' (1969) verschoof Barth categorisering van etnische groepen vanuit een cultuurgebonden en etno-historisch perspectief naar een benadering waarbij het behoud van grenzen centraal staat. Volgens hem is *cultuur* niet de allesbepalende eigenschap van een groep en zitten individuen niet gevangen in hun sociale setting, maar streven ze bewust hun doelen na. Zo ontstaan grenzen en identiteiten niet alleen in relatie tot anderen, maar worden deze ook bewust gecreëerd om zich te onderscheiden van een ander (Barth 1969). Binnen de antropologie vond hierdoor een verschuiving plaats van primordialisme en essentialisme naar een meer relativistische, instrumentalistische en constructionistische benadering (van der Pijl 2010: 61).

Parekh maakt onderscheid tussen persoonlijke identiteit en sociale identiteit. Het eerste omschrijft ze als publieke betekenis die mensen geven aan dingen in de wereld om hen heen, wat wordt gecreëerd in dialoog met wat een individu onderscheidt en hem of haar maakt tot een bepaald persoon (Parekh 2009: 268-272); het laatste als verbindingen en spanningen met bepaalde waarden en sociale relaties (267). Ik positioneer mijzelf daarom naast Tsing (2005), die stelt dat het deze verbindingen zijn die de positie van het individu in de wereld bepalen, en van der Pijl (2009), die bepaalt dat identiteit en het Zelf 'ontstaan' in interactie met anderen en binnen de context van de sociale leefwereld.²³ Deze thesis moet daarom geplaatst worden in lijn met de constructivistische benadering die binnen het sociaalwetenschappelijke debat vandaag de dag steeds meer aandacht krijgt.

Kenmerkend voor dit constructivistisch debat is dat identiteit meervoudig is. Sen (2006) stelt dat de wereld veel te vaak wordt gezien als een verzameling van religies, beschavingen of culturen, waardoor voorbij wordt gegaan aan alle andere identiteiten die mensen hebben en waarderen, zoals klasse, gender, beroep, taal, wetenschap, normen en politiek (Sen 2006: xv-xvi). Niemand is enkel Nederlander of Bulgaar, Europeaan of Aziat, man of vrouw, maar altijd ook nog kind, echtgenoot, student, arbeider enzovoorts. Daarnaast hebben individuen, zoals door Goffman (1959) en Barth (1969) al aangestipt, te allen tijde een bepaalde keuzevrijheid en macht bij het bepalen van hun loyaliteiten en prioriteiten. Dit maakt van identiteit en het Zelf geen puur natuurlijk verschijnsel, maar eerder een vorm van *agency* dat worden verdedigd (Sen 2006).

Deze keuzevrijheid is echter niet ongenaakbaar. Alle keuzes die we maken worden immers gemaakt binnen de grenzen van wat wordt gezien als haalbaar, wat weer wordt vastgesteld door individuele karaktereigenschappen (Sen 2006: 4-5). Geheel in lijn met de huidige antropologische school baseer ik mij dan ook op de constructivistische visie met het uitgangspunt dat concepten als identiteit en het Zelf moeten worden geplaatst binnen de brede sociale, historische en vooral culturele context, en worden gezien als een sociaal-culturele constructie (van der Pijl 2009).

1.1.2 *Van identiteit naar identificatie*

Mensen delen dus in in groepen; in Wij en Zij. Maar het kompas van de Wij-categorie kan krimpen naar gelang de situatie (Eriksen 2002: 31). Dit maakt dat identiteit naast een bewuste constructie, ook een proces en een continue zoektocht naar betekenisgeving is. Ik benader identiteit daarom als een meervoudig, dynamisch, in sterke mate contextafhankelijk en slechts voor een deel bewust, soms tegenstrijdig en discursief geconstrueerd begrip (Armbruster et al. 2003: 886; Sen 2006: xiii, 19; Said 1999: 58). De fluiditeit en relativiteit die hiermee gepaard gaan maken dat identiteit het beste kan worden bestudeerd als constante interactie en onderhandeling (Eriksen 2002: 31; Tsing 2005: 3-6). Ik zal vanaf nu spreken over *identificatie*, zodat enerzijds de procesmatige en dynamische kenmerken van identiteit centraal staan, evenals de relationele aard ervan (WRR 2007: 31), en anderzijds identiteit een veel meer

²³ In het eerste college van de cursus 'Etniciteit en Nationalisme' werkt Yvon van der Pijl de concepten identiteit, etniciteit en nationaliteit uit en plaatst ze binnen wetenschappelijke debatten. Universiteit Utrecht, juni 2009.

open en inclusief karakter krijgt (Eriksen 2002: 75).

De mate van identificatie met anderen en/of de samenleving is afhankelijk van vele factoren en kan variëren in tijd en plaats. Hierdoor kunnen verschillende vormen worden onderscheiden²⁴ (WRR 2007: 46). *Primaire identificaties* komen al vroeg in het leven tot stand en zijn robuuster, zoals sekse en in mindere mate etniciteit en verwantschap; *secundaire identificaties* zijn internationalisering van ordes waar men al dan niet deel vanuit maakt, zoals beroep, stad en land. Daarnaast kunnen mensen hun verschillende identiteiten op verschillende manieren inzetten. Er wordt hierbij verschil gemaakt tussen *functionele*, *normatieve* en *emotionele identificatie*, waarvan deze laatste – ondanks vaak het bijproduct van de eerste²⁵ – tegenwoordig steeds belangrijker wordt en moet worden gezien als de mate waarin mensen zich met elkaar verbonden voelen en of er sprake is van *belonging* (Anderson 1983).

Door deze hele thesis beschouw ik identiteit als 'richtinggevend' voor het handelen, denken en voelen van individuen, voor de normen en opvattingen die ze erop na houden en voor hun emotionele verbondenheid met andere mensen en categorieën om hen heen (WRR 2007: 42).

1.1.3 *Het teruggrijpen naar fundamentele verschillen*

Weber (1978) stelde dat 'oorspronkelijke fenomenen' als religie, etniciteit en nationaliteit vanzelf zouden afnemen wanneer mondialisering, industrialisatie en individualisme verder zouden uitbreiden. Vandaag de dag grijpen mensen echter steeds vaker 'terugg' naar (schijnbaar) fundamentele verschillen (Castells 1997). Eriksen (2002) noemt dit *identity politics*. Volgens Bauman (2007) is dit het gevolg van een voortdurend en steeds verder fragmenterende en segmenterende wereld, waarbinnen mensen niet langer kunnen rekenen op oude, vaststaande principes. Dit leidt tot gevoelens van onduidelijkheid, onzekerheid en angst, waarbij de *eigen* groep en identiteit steeds belangrijker worden (Bauman 2007: 1-4). Hij sluit hiermee aan bij eerdere sociaalwetenschappelijke studies als die van Tajfel en Turner (1979) waarin wordt gesteld dat categorisering van de omgeving niet alleen orde schept, maar het ook mogelijk maakt mensen in te delen in bepaalde groepen en bovendien de verschillen tussen jezelf en de Ander te benoemen. Deze verschillen worden relevanter wanneer mensen zich, zowel letterlijk als figuurlijk, bedreigd voelen (Tajfel & Turner 1979; Eriksen 2002; Anderson 1983). Het is daarom dat Bauman (2007) stelt: “[i]n an insecure world, security is the name of the game, the game's main purpose and its paramount stake” (2007: 32).

Moderne processen leiden dus tot een verhoogde intensiviteit van sociale ontmoetingen (WRR 2007: 21). Dit is duidelijk te herkennen in het 'Europa' van vandaag de dag. Media en politieke elites zetten (nationale) identiteiten steeds vaker neer als ankerpunt om een antwoord te kunnen geven op ontstane vragen en onzekerheden van haar burgers. Door *identity politics* winnen rechtse en nationalistische partijen sterk in aanhang (Castells 1997). Xenofobe retoriek is aan de orde van de dag²⁶ en steeds meer

²⁴ Dat wat er als eerste is en niet kan worden uitgewist, en bovendien zowel door de persoon zelf als door anderen wordt bevestigd en gereproduceerd, worden *primaire identificaties* genoemd. Bij *secundaire identificaties* is wél sprake van keuzevrijheid en een exit-optie.

²⁵ Bij *functionele identificatie* worden mensen in eerste instantie gezien in hun rol binnen de samenleving – zoals beroepsgroep, studieveld of politieke oriëntatie – in plaats van als lid van een etnische groep. Dit gebeurt vaak wanneer mensen een gemeenschappelijk belang hebben en er sprake is van wederzijdse afhankelijkheid. *Normatieve identificatie* heeft betrekking tot de mogelijkheden die er zijn om de eigen normen en opvattingen te kunnen blijven volgen en/of zelfs in te brengen in het publieke en/of politieke domein (WRR 2007: 56-59).

²⁶ Zie bron: <http://www.nrc.nl/nieuws/2011/07/25/europese-politici-moeten-gevaarlijke-xenofobe-retoriek-in-europa-aan-de-kaak-stellen/>

druk lijkt te komen te liggen op (het stellen van) symbolische en politieke grenzen. 'Europa' wordt door velen niet langer meer gezien als het multiculturele bastion zoals men het lange tijd zag.²⁷ De Duitse krant *der Spiegel* kopt zelfs: “*The Continent of Fear: The Rise of Europe's Right-Wing Populist.*”²⁸ Maar wat is 'Europa' vandaag de dag dan wel? En waar liggen precies haar grenzen, als het trekken en behouden van grenzen zo belangrijk blijkt te zijn?

1.2 De constructie van 'Europa'

Europe is not something you discover; Europe is a mission – something to be made, created, built. And it takes a lot of ingenuity, sense of purpose and hard labour to accomplish that mission. Perhaps a labour that never ends, a challenge always still to be met in full, a prospect forever outstanding. (Bauman 2007: 2)

1.2.1 Europese eenwording als gevolg van frictie en othering

Toen halverwege de vorige eeuw de Nazi's waren verslagen en Europa was bevrijd, werd Europese samenwerking gezien als enige oplossing voor vrede en eenheid in de hele wereld. Van *eenheid* was in Europa echter nog geen sprake. Dat er toch een gezamenlijke 'Europese droom' werd gecreëerd analyseer ik met Tsings (2005) idee van “*difference within a common cause.*” West-Europese landen vonden elkaar in wat door haar 'frictie' wordt genoemd: “*awkward, unequal (but also) creative qualities of interconnection accross difference*” (4). Ze stelt daarbij: “[*differences invigorate social mobilizations [and] social mobilizations are facilitated by their appeal to diverse social groups, who find divergent means and meanings in the cause*” (245). Haar concept 'collaboration' moet dan ook niet alleen worden gezien als het bereiken van overeenstemming, maar ook als een opening voor productieve verwarring, waarbij deze verwarring juist soms de meest creatieve en succesvolle vorm van productie is (Tsing 2005: 246-247).

Tegen een achtergrond van onophoudelijke confrontaties tussen Oost en West en de bouw van een IJzeren Gordijn dwars door Europa schoof de aloude betwiste oostgrens van het continent op in westelijke richting (Armbruster et al. 2003). Een idee van Europese eenheid werd 'gebouwd'²⁹ op fundamenten van West-Europese economische samenwerking en integratie. De verschillen tussen West-Europese landen leken te worden geabsorbeerd in het geheel en omgevormd tot één belang (Robben & Sluka 2012: 410). Grenzen werden gesteld en het communistische Oosten – de Sovjet-Unie en hun Oost-Europese satellietstaten – functioneerde als de Ander, waartegen een (West-)Europese identiteit kon worden gecreëerd. Het is daarom dat ik vanaf nu spreek over Europa en 'Europa', waarbij het eerste verwijst naar het continent en het tweede naar het concept 'Europa' dat ontstond met de na-oorlogse samenwerking van West-Europese landen en zich later ontwikkelde tot de Europese Unie zoals we die nu kennen.

27 Zie bron: <http://www.businessinsider.com/rise-of-far-right-populist-parties-can-derail-the-eu-2011-6>

28 Zie bron: <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,719842,00.html>

29 Belangrijk is het verschil tussen het 'bouwen' van Europa – wat moet worden gezien als het versterken van EU-instituties en de uitbreiding van EU-lidmaatschap – en Europeanisering; een veel breder en wellicht belangrijker proces betreffende de rol van Europese cultuur in de integratie van afzonderlijke Europese gemeenschappen en samenlevingen (Bellier & Wilson 2000: 1). De EU kan daardoor het best worden opgevat als zowel het formele institutionele systeem van economische en politieke integratie gebaseerd op internationale verdragen en de instituties die gevormd zijn onder deze verdragen, als een meer invloed hebbend sociaal systeem binnen de nu 27 lidstaten waarbinnen nauwelijks iets niet is beïnvloed door EU wetgeving, ondanks dat veel van de EU-wetgeving via de nationale overheid het dagelijks leven van mensen bereikt (Bellier & Wilson 2000: 3).

1.2.2 Herdefiniëring van de notie 'Europa'

Terwijl de aanvankelijke Europese samenwerking vooral economisch van aard was, werd het Europese ideaal langzamerhand steeds meer gebouwd op gevoelens van *Europeesheid* en gedeelde Europese symbolen. Het gebruik van een 'Europees ideaal' leidde niet alleen tot meer samenwerking en integratie, maar ook tot een definitieve institutionalisering van de notie 'Europa', gebaseerd op gemeenschappelijke culturele en historische waarden. Langzaam vond een verschuiving plaats van integratie als rationeel bijproduct van economische vooruitgang en juridische harmonisering naar integratie als cultureel proces en cultuur als politiek instrument voor het bevorderen hiervan (Shore 2000; Bellier & Wilson 2000; Armbruster et al. 2003). Het Verdrag van Maastricht (1992) markeerde “*a new stage in the process of creating an ever closer Union among the peoples of Europe*” (Shore 2000: 15).

Tegelijkertijd viel in Oost-Europa echter het communisme, waardoor een plotse herdefiniëring van *Europeesheid* moest plaatsvinden en de notie 'Europa' drastisch moest worden bijgesteld, zodat zowel Oost en West hierin zouden kunnen passen (Armbruster et al. 2003: 887-888). Dit leidde tot felle discussies, zowel in het Oosten als in het Westen, waarbij in Oost-Europa als het ware een beweging van *return to Europe*³⁰ plaatsvond. Cultuur en identiteit waren lange tijd marginale aspecten binnen de Europese Unie (Bellier & Wilson 2000: 1), maar door het verdwijnen van de *faultline* tussen Oost en West (Armbruster et al. 2003), processen van mondialisering, migratie en eerder genoemde *identity politics* werd dit achterhaald. De notie 'Europa' werd een 'containerbegrip' gebaseerd op Christelijke, humanistische en liberale waarden, maar waarbinnen onder het motto van 'Eenheid en Verscheidenheid' nu ook ineens andere waarden moesten passen. Terwijl de Europese uitbreiding doorgaat, is het voor velen daarom nog altijd niet duidelijk waar de (symbolische) grenzen van Europa liggen en waarvoor 'Europa' precies staat. Toch meent Shore (2000) wel degelijk patronen van “Europese cultuur” te ontdekken, als Romeinse en Griekse tradities, Hebreeuwse ethiek, Christelijke theologie, Renaissance en de Verlichting. Ondanks dat niet ieder land dit (even) bewust heeft doorgemaakt, zijn ze erdoor wel degelijk beïnvloed. Hij spreekt daarom van een Europese *culture-area* (Shore 2000: 16-17).

Het 'Europese project' bouwt voort op deze traditie en probeert met symbolen als een Europese vlag, volkslied en een gestandaardiseerd paspoort identificatie met Europa te bewerkstelligen. De vraag is echter of deze verenigende elementen genoeg zijn om dit op supranationaal niveau te creëren en wat hierbinnen de plek is van migranten of mensen wiens herkomst niet direct terug te herleiden is naar deze verenigde elementen. Ik betwijfel of economische en politieke instrumenten het gebrek aan een gemeenschappelijke taal, herinneringen aan de geschiedenis en mythes rondom etnische afkomst te kunnen overbruggen (Anderson 1983; Shore 2000). Mijn centrale uitgangspunt bij het verder duiden van

³⁰ Ondanks dat deze terugkeer naar Europa in vrijwel alle Oost-Europese landen voorkwamen is er een significant verschil tussen staten die deel uitmaakten van de voormalige Sovjet-Unie en landen die begin jaren '90 nog altijd deel uitmaakten van Joegoslavië. Door de val van de Berlijnse muur en het IJzeren Gordijn viel de afscheiding tussen het communistische Oosten en het kapitalistische Westen weg en landen als Oost- en West-Duitsland werden binnen een relatief korte tijd herenigd, waarbij voornamelijk werd gereedeneerd vanuit een (symbolische) terugkeer naar hun 'oorspronkelijke' culturele sfeer en geleidelijke toetreding tot de Europese culturele en economische gemeenschap. Joegoslavië maakte echter deel uit van de 'Derde Weg' en viel buiten deze invloedssferen, waardoor hier de 'terugkeer naar Europa' veel moeizamer verliep: in Slovenië, Kroatië en Bosnië leidde dit bijvoorbeeld tot bewegingen van nationale zelfbeschikking, waar later ook een bloedige oorlog zou uitbreken. Servië zou later nog in oorlog raken met Europa, en terwijl Slovenië ondertussen deel uitmaakt van de Europese Unie en Kroatië goed op weg is, worden Bosnië en Servië nog altijd op afstand gehouden. Kosovo wordt juist weer naar Europees model 'opgebouwd' (Ignatieff 2003; Lindstrom 2003; Armbruster et al 2003).

'Europa' is dan ook dat het bouwen aan 'Europa' een kwestie van *verbeelden* van 'Europa' is, waarbij gevoelens van *belonging*³¹ tot een *imagined Europe* – de Europese 'natie'-staat – centraal staan en wat mensen bovendien iets moet opleveren (Anderson 1983: 6-7). Naar mijn mening is identificatie met 'Europa' dan ook afhankelijk van discussies met betrekking tot wie de 'ware Europeaan' is en mechanismen van in- en uitsluiting in de Europese zone (Bellier & Wilson 2000; Balibar 2004). De vraag is dus eigenlijk meer: wie hoort er wel en niet bij? En wie beslist daarover?

1.3 Identificatie met 'Europa'

European unity, like that of the nation, is anything but unitary: some European countries are more European than others. European identity is both unity and a mask for what Anderson (1983: 123) calls “modular” nationalisms – “the sublineages,” so to speak, of the European tribe. (Herzfeld 1987: 160)

1.3.1 In- en uitsluiting binnen Europa

'Europa' is een ruimte die wordt gebouwd en verbeeld in processen die tegelijkertijd politiek als cultureel zijn (Bellier & Wilson 2000: 17-20). Todorova (2009) stelt dan ook dat het 'nieuwe Europa' eindigt waar politici willen dat het eindigt, wat van het trekken van grenzen dus niet alleen een geografische maar vooral een politieke vraag maakt. Anno 2012 is Herzfelds (1987) observatie dan ook nog altijd waar. Ik ga analyseren wat dit doet met mensen die (nog) geen deel uitmaken van dit 'nieuwe' Europa.

Gevoelens van *Europeesheid* zijn volgens Bellier en Wilson afhankelijk van de *praxis of belonging*: “a feeling of being at home, in one place and not in another” (2000: 183). Dit wordt bereikt wanneer een individu een bepaald levensverhaal ervaart wat hem of haar mogelijk maakt om te horen tot een groep die verschilt van andere groepen (Eriksen 2000). Maar wat als jij voor veel Europeanen nu juist die ander bent?

Lange tijd werden inwoners van de Balkan gezien als 'oriëntaalse' tegenhanger (Said 1999) van de beschaafde en geciviliseerde Europese burger (van de Port 1994; Armbruster et al. 2003; Todorova 2009). De Balkan was lange tijd tegelijkertijd een 'buffer' tegen het Nabije- en het Midden-Oosten als een categorie die ontstond in contact met, maar in tegenstelling tot de Turkse 'oriëntaalse' Ander (Todorova 2009: 20). Door zich als de Ander te gedragen tartten volgens Matthijs van de Port (1994) Balkanbewoners juist diegene van wiens opvattingen zij zich willen bevrijden. Uit wrok tegenover degene die hem als 'primitieveling' en 'Balkanbewoner' afschildert vindt hij dus eigenlijk zichzelf uit (van de Port 1994). Terwijl gedurende de jaren '90 'Europa' herenigd werd met haar oostelijke wederhelft, werden voor de inwoners van het voormalig Joegoslavië deze hardnekkige 'Balkan-beelden' weer bevestigd door, en zelfs als verklaring gebruikt voor, de niet te bevatten barbaarse moorden en verkrachtingen die plaatsvonden (Todorova 2009: 185-186).

Dat anno 2012 alle Balkan-landen 'op weg zijn naar Europa' betekent automatisch ook dat zij nog niet volledig 'Europees' zijn. Niet-EU burgers zijn in veel opzichten de Ander voor EU-burgers, en vice

31 Benedict Anderson (1983) definieert de natie-staat als verbeelde politieke gemeenschap – verbeeld als zowel inherent beperkt als soeverein. Hiermee bedoelt hij dat ondanks mensen die zich definiëren als leden van een natie elkaar nooit allemaal persoonlijk zullen en kunnen ontmoeten, de natie toch wordt verbeeld als een gemeenschap op basis van een diepgaand, horizontaal kameraadschap, waarvoor mensen bereid zijn te sterven.

versa. Toch werkt 'Europa' in de Balkan wel aan Europese integratie; de overgebleven 'witte vlek' op het Europese blauwe doek zal uiteindelijk dan ook *moeten* gaan verdwijnen. Een Europese identiteit wordt vaak omschreven als een vorm van transnationaal burgerschap³², waarbij je als individu betrokken bent bij verschillende samenlevingen. Maar dat is een probleem: Europees burgerschap houdt in dat je enerzijds identificeert met de Europese natie, terwijl je anderzijds verbonden blijft voelen met je eigen achtergrond (Shore 2000; Eriksen 2002; Balibar 2004). Verbondenheid met een *People's Europe* wordt dan ook enerzijds gepoogd door eerdergenoemde supranationale symbolen en anderzijds door het wegvallen van interne grenzen. Externe grenzen worden echter extra bewaakt, waardoor 'op weg naar Europa' zijn steeds hardnekkiger als niet-Europees-zijn wordt ervaren (Balibar 2004). Er ontstaat een exclusief 'Fort Europa'³³, waarmee identificatie nog ingewikkelder wordt wanneer je je aan de andere kant van de muur bevindt. Er vormt zich dan ook een tweedeling binnen Europa: zij die wel bij 'Europa' horen en zij dit niet doen (Shore 2000: 80-83).

1.3.2 *Beloning tot een multicultureel 'Europa'*

Terwijl veel 'fortbewoners'³⁴ zich vandaag de dag nog maar moeizaam met 'Europa' kunnen of willen identificeren, zijn velen ook tegen verdere uitbreiding van de EU³⁵. Aan de andere kant van de muur kunnen landen vaak echter niet wachten om te integreren in datzelfde 'Europa' (Balibar 2004). Een vaak gehoorde klacht is dat 'Europa' te groot wordt, te onduidelijk en te onsamenvattend.

De samenkomst van verschillende identiteiten en nationaliteiten is volgens Todorova (2009) echter logisch en landen die zich wel op het continent, maar niet in de EU bevinden kunnen simpelweg niet los worden gezien van 'Europa'. Vanuit haar beginselen is 'Europa' een lappendeken van verschillende landen, culturen en volkeren die hun 'eenheid vinden in verscheidenheid'. In de antropologie is men het erover eens dat Europeanisering, migratie en multiculturalisme vandaag de dag zichtbaar en onontkoombaar zijn, waardoor het 'teruggrijpen' naar fundamentele en het benadrukken van grenzen ook maar weinig heil heeft (Eriksen 2002; WRR 2007). De versplintering van moderne maatschappijen in vele segmenten dwingt mensen telkens opnieuw te bedenken hoe de eigen normen en waarden hierbinnen gestalte kunnen krijgen en maakt het steeds opnieuw voeren van discussies over hoe verschillende gemeenschappen kunnen samenleven nodig (Wimmer 2002: 2-5). Vanuit 'frictie' komen echter de beste oplossingen (Tsing 2005). Dit maakt in mijn ogen het streven naar monoculturaliteit niet alleen onmogelijk, maar ook onwenselijk. De *global hierarchy of mobility*³⁶ (Bauman 1998) inachtgenomen zie ik het bestaan van vele cultuurgemeenschappen naast elkaar grotere (individuele) mobiliteit mogelijk maken en kan de Europese multiculturele gemeenschap naast als een probleem dat moet worden tegengegaan dus ook worden gezien als een nadere concretisering van de vrijheid (Cobben 2003: 38- 40). De legitimiteit van

32 Zie bron: http://www.europadecentraal.nl/menu/199/Actief_Europees_burgerschap.html

33 Zie bron: <http://www.trouw.nl/tr/nl/4328/Opinie/article/detail/2444349/2011/06/11/Fort-Europa.dhtml>

34 Ik kies voor de benaming 'fortbewoners' omdat tegenwoordig vaak wordt gesproken over "Fort Europa," wat ook door mijn informanten zo wordt ervaren. Zij zien 'Europa' als een fort, een fort waar zij met moeite proberen binnen te komen, maar wat hen op tal van manieren wordt bemoeilijkt. De 'fortbewoners' zijn dus burgers die leven binnen de EU, binnen "Fort Europa" en zijn in deze discussie als het ware dus het tegenovergestelde van mijn informanten, Sarajeefse jongeren.

35 Zie bron: http://www.europa-nu.nl/id/vg9pktppo1xz/beleid_uitbreiding_europese_unie

36 De door Bauman (1998) beschreven *global hierarchy of mobility* houdt in dat een mondiale elite ontstaat tegenover een grote massa die geen vrijheid van beweging kent.

een supranationale 'Europese' 'natie'-staat zit op deze manier niet in het representatieve en het authentieke, maar in het mogelijk maken van vrijheid en gelijkheid van haar burgers. En laat dit nu precies zijn wat door jongeren in Sarajevo wordt nagestreefd.

1.3.3 *Identificatie in de Europa's border area*

De betekenis die jongeren in *border areas* (Balibar 2004) geven aan de notie 'Europa' benader ik met Victor Turners (1988) concept van *cultural performances*. Dit omschrijft hij als “*the eye by which culture sees itself and the drawing board on which creative actors sketch out what they believe to be more apt or interesting “designs for living”*” (Turner 1988: 24). Door identificatie aan de hand van *cultural performances* te verklaren kunnen processen en keuzevrijheden binnen identificaties beter van de context worden losgekoppeld. Identificaties binnen Europa benader ik als resultaat van een constante, bewuste onderhandeling (Goffman 1959; Eriksen 2002) en het resultaat van 'frictie' (Tsing 2005). Terwijl jongeren in Bosnië constant worden uitgenodigd om 'naar Europa te komen', worden ze in de realiteit door praktische zaken en EU-regelgeving op de “*threshold of in and out*” gehouden (Khosravi 2007: 332). Sarajevo is de plek waar jongeren hun 'levensontwerp' schetsen en op allerlei manieren de keuze maken zich met 'Europa' te identificeren.

Het theoretische debat is nu duidelijk. De vraag is nu hoe jongeren in Sarajevo zich daadwerkelijk identificeren en wat de rol van 'Europa' hierbij is. Hiervoor zal ik in het komende hoofdstuk eerst de sociale context beschrijven, waarbij duidelijk wordt dat jongeren in Sarajevo op zoek zijn naar een *nieuw* verhaal, het liefst een *Europees* verhaal (van de Port 1994). Daarna wordt beantwoord welke betekenis jongeren in Sarajevo aan dit verhaal geven en welke invloed hierbinnen precies voor *Europeesheid* is weggelegd. In lijn met Balibar stel ik dat op *Europeesheid* niet de centrumgebieden, maar juist ook de *border areas* van grootste invloed zijn (Balibar 2004: 3). Het centrum van Europa bevindt zich namelijk niet op één plek, maar overal. Dus ook in Sarajevo.

2. Het 'Jeruzalem van Europa'

Mijn veldwerk vond plaats in Sarajevo, de hoofdstad van de nog jonge, en slechts deels zelfstandige Bosnische republiek. Deze specifieke urbane en multiculturele sociale context is van invloed op identificaties onder jongeren die hier leven en op zoek zijn naar een nieuw en *eigen* 'verhaal'. Zij zoeken naar een verhaal dat niet alleen past binnen de onduidelijke wereld waarin zij leven, maar waarmee zij ook kunnen dromen over een betere toekomst:

Die droom van een verhaal dat 'waar' is, dat ontdaan is van twijfel zaaiende ambivalenties en onduidelijkheden, dat ondubbelzinnig betekenis verleent, dat onbevraagd en onbetwijfeld kan zijn, dat 'staat als een huis', een verhaal, kortom, dat niet als zodanig hoeft te worden aangemerkt, wordt door velen, zo niet door iedereen gekoesterd.

(van de Port 1994: 51-52)

2.1 Een onafhankelijke Bosnische staat

3 maart 1992 verklaarde Bosnië-Herzegovina zich onafhankelijk van de *Socialistische Federale Republiek Joegoslavië*, waarmee het niet alleen een zelfregulerende staat werd, maar ook “dieper in de Balkan” kwam te liggen, verder van 'Europa' (van de Port 1994; Todorova 1999). Als resultaat van nationalistische politieke retoriek die werd gekoppeld aan noties van etniciteit en religie, brak in Kroatië de oorlog uit. Bosnië volgde. Sarajevo, de hoofdstad van deze nieuwe staat, werd toneel van protest, betogingen en verontwaardiging. “*We dachten dat de oorlog nooit hier zou komen,*” vertelt Alma, “*zelfs niet toen de tanks al overal op de bergen stonden.*” Ze wijst om zich heen.³⁷ Dit wat op het eerste gezicht wellicht lijkt op naïviteit zegt iets over Sarajevo en haar burgers en heeft niets te maken met intelligentie, maar eerder met vertrouwen. Sarajevo wordt met volle trots het 'Jeruzalem van Europa' genoemd, doordat in Sarajevo eeuwenlang verschillende culturen en religies naast elkaar hebben gewoond. Vorige eeuwen maakte de stad deel uit van drie grote Europese staten: het Ottomaanse rijk,³⁸ het Habsburgse rijk³⁹ en de Joegoslavische Republiek.⁴⁰ Dit drukt zo zijn stempel op het leven in de stad:

I know that one cannot say what the 'Sarajevan spirit' or the 'identity of Sarajevo' is, because it cannot be defined, although it can be learned aesthetically through experience. Hence one goes to Hotel Europa. In Hotel Europa, two epochs and two faces of the city of Sarajevo touch and supplement each other. The Europa is their mutual borderline, a place that belongs at once to one and to the other, while remaining beyond both. Small ethnic groups used to live in mutual tolerance, integration, and protection of the others's identity - which is a confirmation of your own when you recognise it. Those groups are accustomed to live together in the same way that Oriental and Central European elements mingle in the decor of Sarajevo.

Dzevad Karahasan⁴¹

Een driejarige belegering door Servische soldaten, te midden van een land waar Bosniaks, Serven en Kroaten onophoudelijk met elkaar vechten, leek hieraan een einde te maken (Ramet 2005; Marko 2005).

³⁷ Interview 14 februari 2012.

³⁸ Van 1463 tot 1878 maakte Bosnië als meest westelijke provincie deel uit van het Ottomaanse Rijk.

³⁹ Van 1878 tot 1918 maakte Bosnië als meest oostelijke provincie deel uit van het Oostenrijks-Hongaarse, oftewel Habsburgse Rijk. Deze overheersing kwam ten einde met de aanslag op aartshertog Franz Ferdinand en diens zwangere vrouw, wat de aanleiding van de Eerste Wereldoorlog zou worden.

⁴⁰ Na de Eerste Wereldoorlog werden verschillende pogingen gedaan de Zuid-Slavische (wat 'Jugoslavija' betekent) volkeren te verenigen in één rijk. De meest bekende zou het laatste rijk, de Socialistische Federale Republiek worden gedurende 1945-1992. Met de opkomst van nationalisme, en etno-politieke media kwam ook hieraan een einde, wat resulteerde in een gewelddadig en turbulent decennia op Zuid-Slavische gronden, met name in Bosnië.

⁴¹ Citaat uit: 'Sarajevo, Exodus of a City', Sarajevo, 2010.

2.2 Een nieuw verhaal

In 1995 maakte het Verdrag van Dayton een einde aan de oorlog. De oude Joegoslavische identiteit⁴² die van bovenaf zo streng en succesvol was afgedwongen en met name in het multiculturele Bosnië zeer bruikbaar was bleek niet langer geldig (Banac 1984; Gordy 1999). Bosniërs moesten op zoek naar een nieuw verhaal. Dat wat zij voorgeschoteld kregen was een op etnische lijnen gebaseerd, gescheiden verhaal waarbij niet langer ruimte was voor multiculturaliteit of identificatie met een andere etniciteit, zoals dat lange tijd voor de Bosnische samenleving zo belangrijk was.⁴³

Tegelijkertijd kwam een stroom van internationals⁴⁴ en Europese inmenging op gang. Hun doel was een stabiele democratie te creëren, waarbinnen etnische verschillen irrelevant zijn en zowel staat als bevolking integreert met hun 'rechtmatige' plek in een verenigd Europa (Coles 2002: 2). Het opbouwen van de Bosnische natie, het afbouwen van de onderlinge verschillen en het creëren van één maatschappelijk middenveld verloopt echter nog altijd moeilijk (Ignatieff 2003; Mujkić 2008; Sarajlić & Marko 2011). En juist doordat Europa de condities bepaalt waaraan Bosnië moet voldoen,⁴⁵ wordt duidelijk dat Bosnië er nog niet is; dat Bosnië eigenlijk niet eens 'Europees' is. Dit creëert op twee fronten uitsluiting: enerzijds van 'Europa' als een belofte voor een betere toekomst (Coles 2002: 3-5) en anderzijds van de eigen 'natie' die in snel tempo moet veranderen, maar waar nog altijd dezelfde van elkaar vervreemde groepen met elkaar proberen samen te leven en dezelfde politici uitzijn op macht (Dutu 1997; Ignatieff 2003; Ramet 2005).

Twintig jaar na het uitbreken van de oorlog zijn jonge Sarajeven hier klaar mee. Het is 'Europa'⁴⁶ dat de Dayton-akkoorden implementeert, dus het is 'Europa' dat helpt bij de verdeling van het land in twee entiteiten – de Federatie, waar met name Bosniaks en Kroaten samenwonen, en de Servische Republiek, waar overwegend Serven wonen – en een onafhankelijk district Brčko, met allemaal een eigen regering, eigen ministers en eigen beleid.⁴⁷ Nu is het datzelfde 'Europa' dat de staatsindeling van het land veranderd wil zien voor er gesproken kan worden over toetreding tot de Europese Unie.⁴⁸ Jongeren voelen dat ze er niet bij horen. Ze willen daarom niets liever dan eindelijk hun eigen keuzes maken en zelf bepalen welk verhaal zij voor zichzelf belangrijk vinden.

42 Een Joegoslavische identiteit betekende niets meer dan het Joegoslavisch burger zijn, waarbij zo min mogelijk onderscheid werd gemaakt binnen de verschillende volkeren, naties en landen die binnen dit rijk woonden. Nationalistisch streven werd door Tito – Joegoslavië grote leider – de kop in gedrukt. Door het gebrek aan één natie en het hoogste aantal etnisch gemixte huwelijken bleek met name in Bosnië deze identiteit bruikbaar en betekenisvol (Banac 1984; Gordy 1999).

43 Zie vorige verwijzing (Banac 1984; Gordy 1999).

44 Met internationals bedoel ik allerlei soorten mensen die vanuit andere landen naar Sarajevo komen, vaak voor korte en/of bepaalde tijd, zoals UN-waarnemers, EU-delegatie, internationale bedrijven, NGO's en multinationals, maar ook (Erasmus)studenten en onderzoekers als ik.

45 Ik bedoel hiermee enerzijds alles dat te maken heeft met EU-toetreding, maar anderzijds ook dat de nationale politiek wordt 'beteugeld' door een EU 'High Representative' die over alle beslissingen zijn veto kan geven, en dus eigenlijk nog boven de nationale democratie en soevereiniteit staat.

46 Het Verdrag van Dayton werd getekend onder begeleiding van de Verenigde Staten, Rusland en de EU, en was een verdrag tussen de Republiek Bosnië-Herzegovina, de Republiek Kroatië en de Federale Republiek Joegoslavië (later Servië en Montenegro – later uiteengevallen Servië, Montenegro).

47 Het resultaat hiervan is dat er in Bosnië, een land met maar een beetje meer dan drie miljoen inwoners, op deze manier vijftien ministers van onderwijs zijn, waardoor jongeren door het land ook niet dezelfde maatschappij-, politiek- en geschiedenislessen krijgen. Sterker nog, zo zijn er zelfs schoolgebouwen waarbinnen twee verschillende scholen worden gehuisvest: één voor Kroaten en één voor Bosniaks (de naam die wordt gebruikt voor Bosnische Moslims). Daarnaast moeten burgers zich bij ieder formulier identificeren met één van de drie 'constitutionele naties' (Bosniaks, Serven of Kroaten). De optie 'Bosniër' zit er niet bij. Wel kan er gekozen worden voor 'anders', maar wie wil nu de Ander zijn in zijn eigen land?

48 Zie bron: http://www.europa-nu.nl/id/viydczr0p9zx/nieuws/bosnische_politiek_blijft_joden_en_roma?ctx=vh9ifjaxyovv

2.3 Op weg naar 'Europa'?

Zowel de Bosnische politiek⁴⁹ als de Europese Unie⁵⁰ is het erover eens: Europese integratie met uitzicht op EU-lidmaatschap is het enige perspectief dat het land nog heeft (Marko 2005: 17). Wederopbouw en multiculturalisme gaan vaak hand in hand (Kymlicka & Bashir 2008: 3) en identificatie met 'Europa' als supranationaal instituut (Shore 2000; Bellier & Wilson 2000; Armbruster et al. 2003) en transnationale gemeenschap (Balibar 2004; Eriksen 2002) kan uitkomsten kunnen bieden bij het overkomen van nationale geschillen. Voor jongeren in Sarajevo blijft de vraag echter onveranderd: als ze al dolgraag bij 'Europa' zouden willen horen, zouden ze dan bij deze politieke en verbeelde "eenheid" kunnen horen? Aloud onderscheid tussen Oost en West (Armbruster et al. 2003), beelden van de Balkan als barbaarse en ongeciviliseerde Ander (Todorova 2009; van de Port 1994), de opkomst van *identity politics* (Castells 1997; Eriksen 2002; WRR 2007) en de huidige economische crisis (Tajfel & Turner 1979), gecombineerd met de aanwezigheid van veel internationals en sociale (hulp)projecten maakt identificatie met 'Europa' een onduidelijk proces (Coles 2002). Bepaald door zelfpresentatie, keuze en *collaboration* (Goffman 1959; Sen 2006; Tsing 2006; Todorova 2009; WRR 2007) resulteert dit in het overblijven van twee groepen; zij die vast blijven zitten binnen het idee van de natie-staat (Anderson 1983; Eriksen 2002) en zij die hier bovenuit stijgen (Coles 2002; Kymlicka & Bashir 2008). Zowel op nationaal als op Europees niveau.

De toekomst van het land ligt in handen van de jongeren (Anderson 1983; Gellner 1983). Belangrijk zijn de keuzes die zij maken en de categorieën waarmee zij zich identificeren. Het theoretische debat en de sociale context waarbinnen dit doen is nu duidelijk. Aan de hand van empirische en etnografische data wordt in de komende hoofdstukken beantwoord welke betekenis zij aan 'Europa' toekennen en of zij zich met deze notie verbonden (kunnen) voelen (Bellier & Wilson 2000; Shore 2000; Balibar 2004).

49 Zie bron: http://www.europa-nu.nl/id/viw2lyvya6y4/nieuws/econoom_vjekoslav_beveda_premier_van?ctx=vh9ifjaxyovy

50 Zie bron: http://vorige.nrc.nl/dossiers/uitbreiding_eu/article1697340.ece

3. Sarajevo Marlboro⁵¹

Een beschrijving van het leven van jongeren in Sarajevo.

Tijdens gesprekken op de campus en in tal van cafés, koffiehuisen of op andere ontmoetingsplekken die de stad kent bleek Sarajevo als multiculturele, urbane setting het beste te kunnen worden omschreven als het resultaat van constante en alsmaar voortdurende samenkomst en wisselwerking. Daar zal dit hoofdstuk eerst op in gaan. Daarna wordt besproken hoe dit in relatie staat tot het (dagelijks) leven van jongeren, waarbij eerst wordt ingegaan op wat door hen *Sarajevo Raja* wordt genoemd en vervolgens op de onduidelijkheden, vragen en dilemma's die zij ervaren. Hun multiculturele levensstijl heeft de afgelopen decennia hevig onder druk gestaan en zelfs tot een bloedige oorlog geleid, wat vandaag de dag van enorme invloed is op identificaties van jongeren en de stad als identificatiekader.

3.1 Een stadsportret van samenkomst en wisselwerking

Gesitueerd in het dal van de Miljačka rivier en omringd door grote, groene bergen met in de verte besneeuwde toppen lijkt Sarajevo afgesloten te worden van de rest van de wereld. Regelmatig hangen in het dal dikke, grijze wolken, waardoor de top van de Trebević berg vrijwel nooit te zien is. Achter deze berg begint de Servische Republiek. De stad is ingesloten en lijkt daardoor een plek op zichzelf te zijn. Het oude Turkse handelscentrum *Baščaršija*⁵² bevindt zich in het midden van het dal en bestaat uit kleine, lage houten huisjes in Ottomaanse stijl, waarin nu met name winkels en cafeetjes zitten. Het oude centrum wordt omringd door statige, chique gebouwen uit het Oostenrijks-Hongaarse tijdperk, waarachter in Westelijke richting grote, ruim opgezette flatwijken beginnen. Deze stammen uit het socialistische Joegoslavië en ogen tijdens mooi weer als rustige en idyllische wijken, maar zien er tijdens regenachtig, donker weer of na zonsondergang vele malen minder uitnodigend uit. Het meest karakteristiek voor de stad zijn de *mahalas*⁵³ op de bergheuvels om de stad heen, dat als een harnas de stad lijkt te beschermen voor alles wat van buitenaf komt. Deze dubbele omheining om de stad – van zowel de natuur als van menselijke bouwnijverheid – maakt van Sarajevo een wereld op zichzelf. *“Het is moeilijk om de stad uit te komen, want goede bus-, trein- of vliegverbindingen met andere plekken zijn er niet. Maar eigenlijk is hier ook alles; het is een plek waar je alles kunt vinden van wat je in de rest van de wereld ook vindt.”*⁵⁴

Volgens de bekende Bosnische schrijver Karahasan dwingt dit haar inwoners “naar zichzelf te kijken” (2010: 14). Al snel na de stichting van de stad in 1440 kwam Sarajevo volgens hem metafoor voor de

51 'Sarajevo Marlboro' is een door Philip Morris ontwikkelde speciaal soort Marlboro sigaretten die zijn aangepast aan de smaak van rokers in Bosnië en haar omgeving. In de verhalen van Sarajevo vandaag de dag wordt gesteld dat Philip Morris zo tevreden was met hun Sarajeefse versie, dat het één van hun betere sigaretten zijn (Jergović 1994: 103). Deze anekdote vertelt het verhaal van Sarajevo als een plek van samenkomst en wisselwerking, het centrale punt dat ik in dit hoofdstuk wil maken en ook door Miljenko Jergović in zijn boek wordt aangehaald aan de hand van 29 korte verhalen, die tegelijkertijd humoristisch als confronterend emotioneel het alledaagse leven in het belegerde Sarajevo beschrijven. Het mooie, maar indringende beeld dat hij van de stad schetst was voor mij één van de aanleidingen om hier onderzoek te gaan doen. Hij eindigt met de zin: *“Gently stroke your books, dear stranger, and remember they are dust,”* waarmee hij tegelijkertijd doelt op de vernietiging van de Sarajeefse bibliotheek en stadhuis, de trots van de stad, als op dat wij moeten onthouden dat alles om ons heen -uiteindelijk- vergankelijk is.

52 Baščaršija betekent letterlijk “belangrijke marktplaats”, maar wordt vandaag eerder “oude marktplaats” genoemd. Daterend uit de Ottomaanse tijd (1463-1878). Kan in straattaal ook refereren naar “roddel” of “publieke opinie”. Baščaršija is vandaag nog altijd het centrum van de stad.

53 *Mahala* is een Balkan-woord voor “wijk” of “kwartier”, een deel van een landelijke of stedelijke nederzetting. Ook daterend uit de Ottomaanse tijd.

54 Uit hetzelfde informele gesprek met Azra als waarmee ik mijn inleiding opende, 3 februari 2012.

wereld te staan, als een plek waar verschillende gezichten van de wereld op één plek samenkomen “op de manier zoals verstrooide lichtstralen zich verzamelen in een prisma. Sarajevo is als een microkosmos, een centrum van de wereld dat de hele wereld in zichzelf houdt” (Karahasan 2010). Door de komst van mensen met vele verschillende achtergronden, herkomsten en religies naar de stad werd Sarajevo als het ware het nieuwe Babylon of Jeruzalem⁵⁵ (van der Port 1994). De mix van talen, geloven, culturen en mensen samen op zulk een kleine plek produceerden een 'cultureel systeem' dat uniek is voor Bosnië en in het bijzonder voor Sarajevo. Culturele systemen worden door Lévi-Strauss begrepen als een manier van leven; alle handelingen en feiten die het alledaagse leven vormen (Lévi-Strauss 1967). “Leven doe je in Sarajevo met allerlei andere groepen en culturen. Sarajevo is geen monoculturele of mono-etnische plek, zoals Zagreb of Belgrado. Of zoals veel andere Europese hoofdsteden.”⁵⁶ Hierdoor moet het Sarajeefse culturele systeem worden gezien als 'dramatisch', het tegenovergestelde van 'dialectisch'. De fundamentele relaties tussen elementen binnen dit systeem zijn gebaseerd op oppositionele spanning. Elementen worden tegen elkaar uitgebalanceerd en binden elkaar juist door die oppositie, waarin ze elkaar als het ware definiëren (Karahasan 2010: 16). Ieder element is op deze manier complex op zichzelf, bestaande uit twee delen die onderling verbonden zijn. Sarajeven herkennen zichzelf hierin.

Wat volgens jongeren daardoor het meest bepalend is voor hun leven in de stad, is dat haar bewogen en ingewikkelde geschiedenis van Sarajevo een stad heeft gemaakt die wordt gekenmerkt door samenkomst en wisselwerking van verschillende culturen in groepen; in tegenstelling tot grote, West-Europese steden, waar vandaag de dag monistische systemen beginnen te wankelen en onder druk staan van processen als mondialisering, migratie en multiculturaliteit (Castells 1997; Eriksen 2002; Bauman 2007). Deze processen liggen namelijk aan de grondslag van het leven in deze stad. Ondanks dat binnen het huidige Antropologische debat het *functionalisme* heeft plaatsgemaakt voor nieuwe benaderingen, wordt nog altijd onderstreept dat men de Ander nodig heeft als bewijs voor een eigen identiteit, omdat ieders eigen bijzonderheid pas wordt bewezen en gearticuleerd in relatie tot de bijzonderheden van de Ander (Barrett 2002; Eriksen 2002; Parekh 2009). Jonge Sarajeven voelen dit. Identiteiten zijn in hun stad eeuwenlang geconstrueerd als resultaat van een spannende wisselwerking van dialoog en oppositie tussen het opene en het geslotene, tussen het externe en het interne. Dat zij deze wisselwerking net als Karahasan (2010) als het meest prominent karakteristieke van hun stad benaderen, komt doordat deze wisselwerking zowel de interne organisatie van de stad als het alledaagse leven bepaalt. Leven in Sarajevo betekent leven mét de Ander, en door de Ander te ontdekken ontdekken jongeren zichzelf.

Een goede illustratie hiervan is te vinden in wat zij om zich heen zien en hoe het leven in hun stad is georganiseerd. Baščaršija is gesitueerd in het exacte centrum van de stad en wordt vrijwel niet bewoond, terwijl de meeste Sarajeven wonen in de huizen op de heuvels. In Baščaršija komen alle verschillende groepen samen, terwijl (delen van) mahala's nogal eens etnische gescheiden kunnen zijn. Van ieder huis op de heuvel is één kant, de voorkant, gericht naar de straat, naar de stad, naar het

55 Zie ook: <http://www.youtube.com/watch?v=pHeavhUMRmo>

56 Informeel gesprek Lamija 12 maart 2012.

centrum. De andere kant van het huis, de achterkant, kijkt uit op de heuvel, de natuur, de buitenwereld. Veel van de huizen hebben aan de voorkant een hekje, terwijl aan de achterkant de tuin vaak overloopt in natuur, zonder omheining. Dit maakt dat Bašćaršija technisch gezien gesloten is, maar semantisch open, terwijl de mahala's eerder technisch open en semantisch gesloten zijn. Op beide plekken vindt echter samenkomst en wisselwerking plaats tussen verschillende groepen die op verschillende manieren constant met elkaar in dialoog zijn. Dezelfde ontdekking kan worden gedaan in de gastronomische cultuur, waarvoor *dolma* het meest illustratief is. Dit zijn groenten als ui, paprika en kool die worden bereid met een vulling van onder andere ui, knoflook, gehakt en rijst, waarbij ieder ingrediënt haar originele smaak behoudt, maar het gerecht samen een “compleet nieuwe, eindeloos complexe smaak geeft die niet kan worden vergeleken met iets anders” (Karahasan 2010: 24-25). Precies deze referenties aan voedsel en huizen is wat leven in Sarajevo betekent voor jongeren en van hun stad een dramatisch 'cultureel systeem' maakt (Lévi-Strauss 1967). Sarajevo moet worden gezien als een multiculturele context waarbinnen verschillende groepen in de loop der geschiedenis elkaar hebben gevonden en met elkaar een specifieke Sarajeefse cultuur hebben geproduceerd, waarbinnen iedere groep haar eigen kenmerken heeft kunnen behouden, maar langzamerhand steeds meer naar elkaar is toegegroeid.

Volgens Bahrudin, Hana en Hari⁵⁷ valt dit nog het beste te zien in religie: moslims, katholieken en orthodoxen gaan allemaal binnen hun eigen groep naar hun eigen gebedshuizen en doen daar hun eigen gebeden, maar komen elkaar op straat, in winkels en in cafés constant tegen. Regelmatig worden ze op elkaars religieuze feestdagen uitgenodigd. Er wordt daarom gezegd: *“Eigenlijk verschillen we ook helemaal niet zoveel van elkaar, los van de stempel die je erop plakt. Een Bosnische katholiek heeft meer overeen met een Bosnische moslim, dan met een katholiek uit Brazilië. En een Bosnische moslim staat veel dichterbij een Bosnische orthodoxe dan bij een Turkse of Palestijnse moslim. Ook al zal men dit tegenwoordig, met name buiten Sarajevo, niet graag meer erkennen,”* waarmee Hana⁵⁸ dwingt tot een lichte, doch serieuze nuancering van Sarajevo's multiculturele identiteit en het 'dramatische' leven hierbinnen.

Het Sarajeefse samenspel heeft de laatste decennia onder zware druk gestaan en met name door de oorlog in de jaren '90 een enorme dreun gekregen. Het heeft voor jongeren hun land in drieën gedeeld. Het verdriet hierom is in hun ogen te zien. Aldin geeft aan hierover nog regelmatig nachtmerries te hebben en Azra is twijfelachtig om naar het *andere* deel van haar stad te gaan. In combinatie met de val van het communisme, de komst van het kapitalisme en grote invloeden van mondialisering heeft dit ervoor gezorgd dat het laatste beetje zekerheid is weggevalen (Bauman 2007). Jongeren zien zowel hun dagelijks leven als hun toekomst bepaald door gevoelens van onzekerheid en ontevredenheid, en binnen deze context gaan zij op zoek naar zichzelf: *“Ik weet echt niet wat ik wil en wie ik wil zijn. Maar wat kan ik ook hier, in Sarajevo?”*⁵⁹ Kenmerkend daarbij is de keuze tussen terugkijken en verlangen naar het verleden of je richten op de toekomst, waarbij dat eerste misschien duidelijkheid kan scheppen maar het laatste onherroepelijk een pad van onduidelijkheid en onzekerheid is.

57 Respectievelijk interviews op 3 april, 30 maart en 14 maart 2012.

58 Interview 30 maart 2012.

59 Informeel gesprek Lamija 12 februari 2012.

3.2 Het dagelijks leven van jongeren in Sarajevo

Deze samenkomst en wisselwerking brengt volgens jongeren helaas ook fragiliteit en wantrouwen met zich mee. *“Veel mensen voelen zich, zeker na de oorlog, bedreigd. Ze zijn bang dat ze zichzelf op straat niet meer kunnen zijn en vertrouwen mensen met een andere etnische achtergrond vaak minder.”*⁶⁰ In de verdeelde media wordt hier dan ook handig op ingespeeld. Zo heeft iedere etnische groep eigen kranten, radio's en televisiezenders, met allemaal hun eigen, gekleurde nieuws en worden in verkiezingstijd nog altijd de meest gruwelijke beelden van de oorlog uitgezonden⁶¹ met daarbij de vraag: *“Wilt u dit weer? Nee toch? Stem dan op ons!”* Jongeren delen deze gevoelens echter niet. Bahrudin vertelt: *“Ik wil zulke gevoelens niet voelen en gewoon mijn leven leiden, snap je? Het belangrijkste voor mezelf nu is dat ik bij de keuze van mijn vriendschappen geen onderscheid maak en we gewoon met z'n allen koffie kunnen drinken.”* Hij lacht. In deze paragraaf zal echter duidelijk worden dat dit een serieuze plaats behoort te krijgen binnen de analyse van Sarajevo als de sociale context voor mijn onderzoek en voor jongeren als populatie, die binnen deze context hun leven en toekomstvormen vormgeven.

3.2.1 Sarajevo Raja

Het is een drukte van jewelste op de *Ferhadija*. Jongens en meisjes, mannen en vrouwen, jong en oud, gezinnen en groepen vrienden, en met name jongeren; heel Sarajevo lijkt zich vandaag opnieuw te verzamelen op deze ongeveer vierhonderd meter lange winkelstraat met aan beide zijden tal van cafés en winkels. Op en neer lopen, en daarna weer opnieuw – dat lijkt het motto te zijn. Ik herken dit, omdat ik eigenlijk sinds mijn aankomst hier hetzelfde doe. Van de ene koffie-afspraak ga ik naar de andere. Van de ene kant van de *Ferhadija*, in het moderne deel van het centrum met schitterende en groteske in Oostenrijks-Hongaarse gebouwen en brede lanen met bomen en parken, om daar een dubbele espresso te doen in één van de moderne koffietentjes naar Parijs' en Weens model, loop ik naar de andere kant van de straat in het oude *Baščaršija*, waar je in de smalle straatjes tussen de lage, houten huisjes in Ottomaanse stijl traditioneel geserveerd met tonnen suiker en Turks fruit *Bosanska kafa* kunt drinken. Dit is voor mij het portret van jongeren in Sarajevo, waarbij het lijkt te gaan om twee dingen: gezien worden en zoveel mogelijk tijd doorbrengen met vrienden.⁶²

Met name aan het einde van de middag, zo rond een uur of vier, wanneer de meeste studenten klaar zijn met hun colleges, vullen de koffietentjes zich met tientallen jongeren, die naast de vaste stamgasten – vaak wat oudere mannen in slonzige kleding en een niet al te goed gebit waarvan een aantal tanden missen, die vaak rond dit tijdstip beginnen aan hun tweede pakje Marlboro van de dag – plaats nemen aan de tafels of op de banken waarmee de meeste cafés zijn ingericht. Koffie drinken zit bij de Sarajeven in de dagelijkse routine. *“Iedere dag na college ga ik met mijn vrienden koffie drinken,”* vertelt Elmir.⁶³

60 Interview Bahrudin 3 april 2012.

61 Deze beelden bevatten misdaden en gruwelijkheden begaan door de Ander, door de andere twee etnische groepen. De eigen groep was enkel slachtoffer.

62 Eigen aantekeningen 3 februari 2012.

63 Interview 22 maart 2012.

Danijel stelt: *“Koffie drinken met vrienden is het allerbelangrijkst, daaraan besteed je alle vrije tijd die je hebt.”* Lachend gaat hij verder: *“Je gaat gewoon zitten, doet niks, roddelt een beetje, praat over sport... Gewoon, dagelijkse zaken. Maar je hebt ook niets nieuws te vertellen, want je ziet elkaar elke dag. Of zelfs meerdere keren per dag.”*⁶⁴ Deze ogenschijnlijk 'normale' activiteit krijgt in Sarajevo echter een diepere betekenis en is direct te linken aan zowel de cultuur van *Sarajevo raja* als de sociaal-economische en politieke situatie in de stad en de rest van het land. Cafés zijn voor jongeren een plek waar kan worden ontsnapt aan de twijfels die bepalend zijn voor hun leven in de 'buitenwereld' (van de Port 1994) en de ouderwetsheid en traditionaliteit die binnen veel huishoudens soms nog altijd geldt.⁶⁵

Het woord 'raja' stamt uit de Ottomaanse overheersing en refereert aan het 'verplicht' samenkomen van vriendengroepen onder het genot van koffie. Hierbij gelden specifieke dynamieken en regels. Zo draait raja niet alleen om het hebben van vrienden, maar ook om het feit dat vrienden belangrijker zijn dan al het andere in het leven en dat verplichtingen om deze dagelijkse 'verplichting' worden heen gepland⁶⁶, iets wat jongeren regelmatig inzetten om hun plaats binnen Europa te bepalen: *“In West-Europa neemt men daar helemaal geen tijd voor.”*⁶⁷ Hun leven lijkt te draaien om *socializen*, om met iedereen een praatje te maken en keer op keer te vragen: *“Zullen we een keer voor een koffie gaan?”* Dan is er nog de plagerij: vrienden provoceren elkaar, maken elkaar belachelijk en liggen dubbel om grappen over elkaar, met name wanneer ze te maken hebben met elkaars moeder of vriend(in). *“Dus, hoe lang gaat jouw vriendin al vreemd?”* *“Je bent dik geworden! Geen moeder meer die groenten kookt?”* en *“Thee?! Wat ben je, een vrouw van tachtig? Of mag je niet meer zoveel drinken van die van jou?!”* Het gaat hierbij niet om elkaar te kwetsen, maar om elkaar te vermaken. *“Alles kan worden gezegd, omdat alles toch een grap is. Bovendien raak je eraan gewend.”*⁶⁸ Elke 'ongemakkelijke' situatie is weer een gelegenheid om plezier te hebben. Jongeren zien raja als “typisch Sarajeefs”. Het onderscheidt hun stad van de rest van het land en de Balkan; raja is immers een direct resultaat van samenkomen en wisselwerking, en van het opene en het geslotene. Het gaat jongeren bij de keuze voor hun koffiepartner niet om iemands achtergrond, maar om het samen doorbrengen van een leuke tijd en het uitwisselen van zoveel mogelijk verhalen. Terwijl het voor hen niet van belang is welke achtergrond iemand heeft en de raja groepen open staan voor iedereen, is de raja cultuur eigenlijk erg gesloten. Want wanneer de humor niet begrepen of gedeeld wordt, hoor je er niet bij. Je zit in de weg of je wordt het centrum van de spot. Voor medelijden is geen ruimte.

Bepaalde onderwerpen worden echter vaak zorgvuldig vermeden. Ruimte voor discussie over de recente geschiedenis of de huidige sociaal-economische en politieke situatie in het land is er niet. Dit is dan ook de andere kant van het leven voor jongeren in Sarajevo, wat door velen van hen in eerste gesprekken zorgvuldig wordt vermeden maar later altijd weer naar boven komt en misschien wel de belangrijkste uitdaging is waar zij vandaag de dag voor staan. De moeilijkste worstelingen voor het maken van toekomstdromen moeten hieraan worden gelinkt.

64 Interview 10 maart 2012.

65 Interview Alma 14 februari 2012.

66 Uit interview met Danijel, 10 maart 2012. Zie voor meer uitleg ook: <http://www.revolve-magazine.com/home/2011/06/13/sarajevo-raj/>

67 Dit is een door mij veelgehoorde uitspraak. Deze exacte uitspraak komt van Bahrudin, 20 april 2012.

68 Uitspraak van Aldin, 14 februari 2012, toen ik hem naar deze raja cultuur vroeg.

3.2.2 Uitdagingen en worstelingen

Dat Sarajevo nog altijd herstellende is van een vernietigende burgeroorlog uit zich in het dagelijks leven onvermijdelijk. Lopend door de Sarajeefse straten zie je om de honderd meter wel ergens kogelgaten in de muur of een kapot geschoten gebouw. In vrijwel iedere grote straat, maar ook in enkele kleine straatjes, duiken de *Sarajeva ruža* op. Letterlijk vertaald zijn dit 'de rozen van Sarajevo', een liefkozende benaming voor de zichtbare granaatinslagen waar mensen zijn gedood en die zijn gemarkeerd met rood cement om mensen blijvend te herinneren aan de vierjarige belegering van de stad.⁶⁹

Het al eerder beschreven 'hanging around' van jongeren in de vele koffietentjes en op de *Ferhadija* en *Titova Ulica* (de andere grote straat in Sarajevo) toont dan ook iets onvermijdelijks aan: het feit dat men de tijd neemt om met elkaar rond te hangen komt niet alleen voort uit wat zij zelf belangrijk vinden, maar betekent automatisch ook dat ze op dat moment geen andere verplichtingen hebben die belangrijker zijn. Jongeren in Sarajevo geven aan te kampen met een gebrek aan kansen en mogelijkheden (Fischer 2004).⁷⁰ Zo is de kwaliteit van het onderwijs slecht en zijn er geen banen.⁷¹ Veertig procent van de beroepsbevolking is werkeloos⁷² en voor studenten zijn er geen part-time banen te vinden.⁷³ Alma verwoordt dit als een *“algeheel gebrek aan perspectief,”* dat volgens haar toonaangevend is voor het leven van jongeren: iedereen gaat maar studeren omdat er niets anders te doen is, daarna zijn er geen banen.⁷⁴

'Isolatie' vormt een andere belangrijke uitdaging, die bovendien verdere samenkomst en wisselwerking in de weg staat en van de Bosnische cultuur vandaag de dag eerder een gesloten dan een open samenleving maakt. Maar weinig jongeren hebben de mogelijkheid om te reizen of om andere plekken te zien, waardoor ze ook geen alternatieven voor de huidige situatie zien.⁷⁵ Volgens velen komt dit doordat ze daartoe nooit worden gestimuleerd; jongeren hadden nooit de mogelijkheden te reizen en moesten tot vorig jaar een visa-aanvraag doen om naar West-Europa te kunnen.⁷⁶ Bovendien is hiervoor geld nodig: *“En dat geld, dat hebben we niet.”*⁷⁷ Dit creëert verschil. Verschil tussen jongeren die naar het buitenland vertrekken en tussen hen die thuis blijven, maar ook tussen jongeren in Sarajevo en tussen jongeren in de rest van Europa. De vervoering is hun ogen te zien wanneer ze mij voorhouden: *“Hoelang moeten wij hier nog op wachten? Zestien jaar na de oorlog is er hier nog niks veranderd.”*⁷⁸

Het resultaat is iets wat lijkt op apathie. Jongeren geven het op: *“Wat kan ik veranderen?”* Velen van hen die op zoek gaan naar het antwoord op deze vraag verhuizen liever naar het Westen, naar Duitsland, Oostenrijk of Nederland: *“Daar kunnen wij ons als jongeren zich tenminste wel ontplooiën.”*⁷⁹ Ze willen daar studeren, hun master halen en een baan vinden. Maar weinig van hen komen terug. *“Ik wil weg. Snap je dat? Ik heb geen zin meer om telkens geconfronteerd te worden met alles wat hier mis is en met alles wat*

69 Zie ook: <http://www.udruzenjeurban.ba/sarajevske-ruze/sarajevo-roses-background/>

70 Zie ook: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2012/03/voices.htm>

71 Interview Lamija 9 februari, Aldin 15 februari, Berina 2 maart, Danijel 10 maart en Hana 30 maart 2012.

72 Zie bron: <http://www.nytimes.com/2012/04/08/opinion/global/lingering-tensions-in-sarajevo.html>

73 Interview Aldin 15 februari, Azra 8 maart en Danijel 10 maart 2012.

74 Interview Alma 14 februari 2012.

75 Conclusie van de focus groep interview die ik hield bij KULT tussen Lejla, Igor en Berina, 13 maart 2012.

76 Zie bron: <http://www.dw.de/dw/article/0,,6202780,00.html>

77 Interview Alen 4 april 2012.

78 Interview Alma 18 april.

79 Informeel gesprek met Aldin en Azra 23 april 2012.

eerst moet veranderen, voordat ik gelukkig kan worden,” geeft Aldin toe. “Daarom ga ik na de zomer naar Wenen. Daar betekent je diploma tenminste wel wat. Daarna zie ik wel weer verder.”⁸⁰ Maar iemand moet hiervoor wel het geld beschikbaar stellen, want nog altijd komt men Bosnië niet gemakkelijk uit.⁸¹

3.2.3 Sarajevo als identificatiekader

Jongeren zijn klaar met alle problemen, de verdeeldheid en het nationalisme op de televisie. Ze hebben hun buik meer dan vol van het altijd opnieuw jezelf te verdedigen en jezelf te moeten plaatsen in één van de drie etnische categorieën.⁸² Constant wordt hun verdeelde achtergrond relevant gemaakt, terwijl voor jongeren juist de samenkomst van en die wisselwerking tussen die achtergronden belangrijk is. Ze pleiten dan ook voor een open categorie 'Bosniër' in plaats van de gesloten etnische categorieën en vinden het leven in Sarajevo in vergelijking met de rest van het land alles behalve slecht; mensen staan hier veel meer open voor andere dingen en andere mensen,⁸³ en het leven in de stad wordt duidelijk beïnvloed door haar hoofdstedelijke voorzieningen als een goede infrastructuur⁸⁴ en de aanwezigheid van openbaar vervoer, waarbij met name de trots voor de tram groot is.⁸⁵ Musea, culturele instituties en festivals als *Sarajevska Zima*⁸⁶ in de winter en *Sarajevo Film Festival*⁸⁷ in de zomer maken de stad daarnaast het culturele centrum van het land. Ook op gebied van kansen en werkgelegenheid scoort Sarajevo het hoogst; hier vestigen zich de meeste internationale bedrijven⁸⁸ en genereert ook de aanwezigheid van de VN⁸⁹ en de EU⁹⁰ werk. Veel mensen van het platteland – met name uit het oosten van het land – trekken daarom naar de hoofdstad op zoek naar werk,⁹¹ terwijl jongeren vanuit alle uithoeken komen studeren aan de grootste, belangrijkste en oudste universiteit van het land.

Ondanks de vrede is het land nog altijd diep verdeeld langs etnische lijnen, gebaseerd op aanhoudende vijandigheid, maar ook op de scheiding naar etniciteit in het politieke en publieke leven. Volgens de naoorlogse grondwet bestaat het land uit drie constituerende groepen, die zich kunnen identificeren als *Bosniaks* – tot voor de oorlog Bosnische moslims genoemd, *Serven* en *Kroaten*. Er is hierbij geen ruimte voor minderheden⁹² of de categorie *Bosniër*. “Sarajevo verandert steeds meer in een moslim-stad,” is een

80 Interview 15 februari 2012.

81 Bosnische burgers hebben het recht drie maanden binnen de EU te reizen. Willen ze echter langer blijven, bijvoorbeeld om te studeren, moeten ze kunnen aantonen dat ze veel geld op hun rekening hebben, een officiële uitnodiging kunnen tonen om in het land te verblijven en bewijs aandragen dat ze na die periode weer terugkeren. En zelfs bij het enkel reizen naar de EU moet een budget van rond de 60 euro per dag kunnen worden aangetoond.

82 De huidige grondwet vereist van haar burgers dat bij ieder officieel document en bij iedere stemming wordt aangegeven welke etnische achtergrond men heeft: Bosniak, Servisch of Kroatisch. Veel jongeren zijn hier klaar mee; ze willen gewoon zichzelf zijn, wat dit dan ook mag zijn. In mijn volgende hoofdstuk kom ik hier uitgebreidop terug.

83 Interview Aldin 15 februari, Hari 14 maart en Hana 30 maart.

84 Dit vergelijk ik hier met de rest van het land, waarbij ik de mening van mijn informanten volg. In vergelijking met Nederland ligt dit echter anders. Dagelijks valt er wel een tram stil, rijden er bussen niet of staat het verkeer in de stad vast door overvolle en/of geblokkeerde wegen. “Dit zou nooit gebeuren in West-Europa,” is daarop een veelgegeven uitspraak.

85 Sarajevo is de enige plek in Bosnië waar trams rijden en daarnaast ook de eerste stad in Europa waar tijdens Oostenrijks-Hongaarse overheersing de eerste tram van Europa reed.

86 Het 'Sarajevo Winter Festival' is jaarlijkse samenwerking op gebied van kunst en cultuur tussen de belangrijkste culturele instanties als theaters en musea, wat iedere winter sinds de Olympische Spelen in 1984 plaatsvindt. Zie ook: <http://sarajevskazima.ba/>

87 Het SFF is een internationaal filmfestival en het eerste filmfestival van de Balkan, wat voor de eerste keer tijdens de belegering van de stad in 1995 werd gehouden en symbool stond voor verzet en overleving. Zie ook: <http://www.sff.ba/>

88 Zie bron: <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/bosnia-and-herzegovina/>

89 Zie bron: <http://www.undp.ba/>

90 Zie bron: <http://www.eubih.org/>

91 Interview Lamija 9 februari en interview Alma 14 februari. Zie ook: <http://www.geog.ubc.ca/~ewyly/u200/contemporary.pdf> en/of de documentaire 'Winter in Lukomir' van de Nederlandse documentairemaker Niels van Koeverdend, 2010: www.winterslaapinlukomir.nl

92 Zie bron: <http://www.hrw.org/news/2012/04/04/bosnia-and-herzegovina-roma-jews-face-political-discrimination-0>

veelgehoorde uitspraak van niet-Bosniak mensen en media, en een deel van de stad bevindt zich zelfs in een onafhankelijke 'Servische Republiek'. *“Ik ben geboren in Sarajevo en voor de oorlog wist niemand van elkaar, of soms zelfs van zichzelf, welke afkomst men had. Dit is Bosnië; het is één land,”* vertelt Azra me.⁹³ *“Maar vandaag de dag lijkt dit het belangrijkste wat er is. Je behoort constant te weten wie je bent en waar je vandaan komt.”*

Misschien wel het grootste dilemma waar jongeren in Sarajevo vandaag de dag voor staan is dan ook de vraag: waarmee moet ik mijzelf identificeren? Of zoals Elma stelt: *“Het is nu vrede, dat klopt. Het schieten is gestopt en de wapens zijn neergelegd. Maar voor de rest is het nog steeds oorlog; er is nog steeds geen geld, geen werk en geen vooruitgang, en het hele land is langs etnische lijnen verdeeld. De vraag is dus: is dit alles? Stopt het hierbij? Of kunnen we dit als Sarajeven overstijgen?”* Ze vervolgt: *“Als je het mij vraagt wel, en die taak ligt bij de jongeren. Wij moeten aangeven dat we er klaar mee zijn, wij moeten ons richten op de toekomst en niet blijven hangen in het verleden. Wij hebben nog een hele toekomst voor ons!”*

Makkelijk blijkt dit echter niet. Temeer omdat het juist die toekomst is die voor jongeren zo onzeker is. Binnen deze context dromen jongeren over 'Europa'. Sarajevo moet als een multi-etnisch en urbaan (Back 1996) dramatisch cultureel systeem (Lévi-Strauss 1967) worden gezien als het identificatiekader waarbinnen jongeren hun identiteiten overwegen. Hun leven in deze stad wordt gekenmerkt door samenkomst en wisselwerking, door open- en geslotenheid, maar ook door 'Balkanisme' (Todorova 2009) en 'Europeesheid' (Balibar 2004). Wat dit precies inhoudt en met name ook wat de verschillen hierbinnen zijn wordt duidelijk in de komende hoofdstukken.

93 Interview 8 maart 2012.

4. De burgers van ethnopolis

Identificatieprocessen onder jongeren in Sarajevo.

Sarajeven zijn trots. Trots op hun land, trots op hun stad en trots op wat de “Sarajevo spirit” wordt genoemd. Dit hoofdstuk staat in het teken van die trots en van alle andere categorieën die jongeren in Sarajevo 'gebruiken' bij de constructie van een eigen identiteit. Een belangrijke plek is hierbij weggelegd voor etnische en nationale identificatie, maar ook voor multiculturaliteit, kosmopolitisme en 'Europa'. Identiteitsformatie is een dynamisch, meervoudig geconstrueerd proces (Eriksen 2002). Dit wil niet zeggen dat er naast verandering geen continuïteit te ontdekken valt, of naast *agency* bepaalde keuzes niet volledig zijn gebaseerd op vrije keuze (Ghorashi 2002: 20-29).

Ik wil hierbij terugkomen op het gedicht 'Zapis o zemlji' van Mak Dizdar, waarmee ik mijn thesis opende. Volgens Azra beschrijft dit gedicht dé Bosnische identiteit en laat Dizdar ons de “typisch Bosnische mentaliteit” zien, die volgens haar en het gedicht inhoudt dat zelfs wanneer men hongerig is en op blote voeten loopt, of in welke conditie men dan ook verkeert of wat er ook met hen gebeurt, Bosniërs trots zijn op zichzelf en op hun land.⁹⁴ Vijftig jaar later is dit gedicht door de populaire Sarajeefse band *Indexi* op muziek gezet en een grote hit geworden. Met name sinds de jaren '90 heeft dit gedicht voor veel Sarajeven een diepere betekenis gekregen. Deze trots lijkt echter haaks te staan op de huidige situatie in het land. Gezamenlijke (nationale) identificatie wordt vandaag de dag van bovenaf immers zoveel mogelijk tegengewerkt, terwijl dit nu precies is wat Sarajeefse jongeren belangrijk vinden.

4.1 Problemen omtrent nationale identificatie

Identificatie met de natie is in Bosnië vandaag de dag geen eenvoudige opgave. “*De staat lijkt niet te willen dat wij elkaar als één natie zien, daarin zijn ze heel duidelijk: dit land bestaat uit drie naties, met allemaal andere belangen,*” aldus Staša.⁹⁵ In zijn boek 'We, the Citizens of Ethnopolis' legt Asim Mujkić (2008)⁹⁶ dit nader uit: vanaf de eerste internationale interventie in de Joegoslavische oorlogen van de jaren '90 hebben buitenstaanders bijna zonder uitzondering een consensus-type “oplossing” proberen toe te passen, wat gepaard ging met de formatie van etnisch gedefinieerde politieke ruimtes en instituties. Het belangrijkste hierbij is het Verdrag van Dayton, dat Bosnië opdeelde in etnisch gedefinieerde 'entiteiten' en een politiek systeem opzette dat is gebaseerd op etnisch-nationale groepen. Op hetzelfde moment werd door Westerse mogendheden geclaimd dat hun doel was Bosnië te transformeren in een functionerende liberale democratische staat (Mujkić 2008: 9). Zestien jaar, miljarden euro's en enorme betrokkenheid van de internationale gemeenschap later, lijkt Bosnië echter nog niet veel verder dan vlak na de wapenstilstand. Volgens Mujkić zijn het dan ook juist deze etnisch-politieke structuren die het, ondanks hun

⁹⁴ Interview 8 maart 2012.

⁹⁵ Informeel gesprek 20 maart 2012.

⁹⁶ Interessant hierbij is dat Mujkić dit boek heeft geschreven als reactie op Balibars 'We, the People of Europe' waarin Balibar problemen omtrent identificatie met de Europese 'natie'-staat schetst. Mujkić doet als het ware hetzelfde en schetst de problemen die optreden bij identificatie met de Bosnische staat, die tegenwoordig alles behalve een *natie*-staat is.

tegenovergestelde claims, onmogelijk maken voor Bosnië om een functionerende liberale democratische staat te worden en voor Bosniërs zich met elkaar te kunnen identificeren (Mujkić 2008: 10).

Dit wordt door jongeren in elk interview opnieuw benadrukt. Zo stelt Lamija: *“Er bestaat geen categorie Bosniër en er bestaat geen nationale identiteit. En als die al bestaat, dan is het een lege huls die alleen maar is gebaseerd op burgerschap.”*⁹⁷ Het huidige politieke systeem in Bosnië dwingt haar burgers zich te identificeren met andere categorieën dan een Bosnische nationale identiteit, namelijk een *Servische* of een *Kroatische* identiteit – die dus is gebaseerd op een andere natie – of op een *Bosniak* identiteit, die geldt voor de islamitische inwoners van Bosnië.⁹⁸ *“De 'nationaliteiten' waaruit we kunnen kiezen [Lamija maakt met haar vingers aanhalingstekens naast haar hoofd] zijn gebaseerd op religie. Als je Orthodox bent, ben je Serf. Als je Katholiek bent, ben je Kroaat. En als je moslim bent, dan ben je Bosniak. Op zichzelf al belachelijk, want we zijn allemaal Bosniërs.. maar wat nu als je helemaal niet religieus bent, wat moet je dan?”* Ze gaat verder: *“Ik kom uit een islamitisch gezin, maar als ik me bekeer tot het Katholicisme, ben ik dan ineens Kroatische? Of sterker nog: jij bent ook katholiek toch? Jij bent toch ook geen Kroaat? Ik vind het zo stom: mensen wiens familie al eeuwenlang uit Bosnië komt en een Orthodox of Katholiek geloof aanhangen, zijn nu opeens lid van een andere natie.”*⁹⁹ Jongeren in Sarajevo zijn helemaal klaar met dit onderscheid, maar geven aan zolang dit verschil intact is identificatie met elkaar als één Bosnische natie vrijwel onmogelijk blijft. Bosnië is dus verre van een natie-staat zoals Benedict Anderson het beschrijft, als *“an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign”* (Anderson 1983: 6). Bosnische jongeren worden gedwongen zich te identificeren met drie aparte naties, die op de één of andere manier binnen één staat moeten passen.

Om dit te bewerkstelligen wordt identificatie met de politieke gemeenschap gestimuleerd in de vorm van nationale symbolen als een volkslied en een nationale vlag (Anderson 1983; Eriksen 2002). Hierbij treden echter opnieuw problemen op: oude nationale symbolen zijn als resultaat van de oorlog vervangen door andere, nieuwe symbolen die voor Bosniërs vandaag de dag geen enkele betekenis hebben. *“Onze vlag is ons opgelegd door de internationale gemeenschap, maar heeft niks te maken met ons land. Het voelt ontzettend kunstmatig, ik voel er niks bij,”* geeft Aldin aan.¹⁰⁰ *“Het blauw en de witte sterren staan voor Europa en de gele driehoek voor de drie etnische groepen in het land.. maar we hadden al een vlag, een hele mooie!”* vertelt Jakub.¹⁰¹ De oude vlag werd door Kroaten en Serven echter ervaren als pro-Bosniak en moest worden vervangen. Hetzelfde gold voor het nieuwe volkslied, dat nu bewust geen tekst bevat, zodat geen enkele partij zich voorgetrokken of achtergesteld voelt.¹⁰² Bij nationale voetbalwedstrijden wordt dan ook nog altijd de tekst van het oude volkslied door de melodie van het nieuwe gezongen, met name door Bosniaks. Serven en Kroaten, op hun beurt, juichen harder voor het Servische of het Kroatische nationale elftal.¹⁰³ *“Het is stom om te zien dat wanneer Bosnië tegen Kroatië voetbalt, Bosnische Kroaten het andere land aanmoedigen,”* zucht Berina. *“Maar aan de andere kant steunen veel Bosniakken ook Turkije wanneer het voetbalt tegen Servië of*

97 Interview 9 februari 2012.

98 Interview met Aldin, 15 februari 2012.

99 Uit dezelfde interview, 9 februari 2012.

100 Interview 15 februari 2012.

101 Informeel gesprek, 15 april 2012.

102 Zie ook: <http://articles.latimes.com/1997/aug/30/news/mn-27226>

103 Uit een interview met Alma, 14 februari 2012.

Kroatië, terwijl dat onze buurlanden zijn en tot twintig jaar geleden hetzelfde land was.” Haar verklaring is als volgt: “Ze doen dat om te provoceren, denk ik. Of omdat ze ook een ander land willen hebben, een natie waar ze op terug kunnen vallen. Steeds vaker beschouwen Bosniak jongeren Turkije als hun moederland.” Volgens Eriksen (2002) impliceert dit een nadruk op het behoud en de re-creatie van de voorouderlijke cultuur. Terwijl dit proces nieuw en reactief is, wordt het gebouwd op noties van continuïteit en purisme (Eriksen 2002: 152-153). Een moederland of purisme is echter niet waar Sarajeefse jongeren naar zoeken; continuïteit wel. Zij zoeken niet naar een vorm van *transnationalisme* of lange-afstand nationalisme waarbij wordt teruggegrepen op hun onderscheidende, etnische (en in dit geval dus ook nationale) cultuur (Anderson 1983; Eriksen 1998, 2002). Hun natie is de Bosnische, net zoals die van hun voorouders de Bosnische was. En de hoofdstad daarvan is het multiculturele, kosmopolitische en voor alle drie de groepen openstaande Sarajevo. Dit is het altijd geweest en zal het voor hen blijven ook.

4.2 Multiculturaliteit als identiteit

Het ondanks alles toch identificeren met de Bosnische 'natie' is volgens jongeren iets “typisch Sarajeefs”. “Sarajevo was altijd de meest multiculturele, kosmopolitische stad van Joegoslavië en mensen zijn hierop ook altijd trots geweest. Bovendien komt de helft van ons uit een gemengd huwelijk. En wat moet je dan kiezen? Mijn vader is Bosniak, maar mijn moeder is Servische,” aldus Hana.¹⁰⁴ Zoals in het vorige hoofdstuk al is aangetoond is Sarajevo een plek van samenkomst en wisselwerking, een aspect waarop jongeren in het Sarajevo van vandaag de dag nog altijd prat gaan, met name bij de bepaling van hun identiteit. Volgens hen is Sarajevo één van de weinige plekken in het land waar men geen onderscheid maakt tussen mensen op basis van 'nationaliteit'¹⁰⁵. “Die nationaliteit is gebaseerd op etniciteit, en etniciteit op religie, terwijl religie iets persoonlijks is, iets privé. Religie hoort niet thuis in het publieke leven,” wordt hierbij vaak als verklaring gegeven. Opvallend is dat deze (multi-)religieuzeiteit voor jongeren wel belangrijk is:

Binnen honderd meter zie je kerken, zowel Orthodox als Katholiek, moskeeën en een synagoge. Dat is Sarajevo! Sarajevo bewijst voor mij dat samenleven met elkaar dus toch nog altijd mogelijk is!

Hana Pasić, 21, Studente Politieke Wetenschappen

Dit kosmopolitische valt volgens jongeren ook in het dagelijks leven niet te missen. Met name wanneer jongeren hun stad vergelijken met andere plakken in het land staat dat men in Sarajevo respect voor elkaar toont en zich veel minder bemoeit met elkaars zaken centraal. Sarajevo is 'open-minded' en nationale tegenstellingen lijken minder relevant. Zo stelt Azra: “In de klas merk ik nooit wat van [deze] spanningen. En dat komt niet doordat Sarajevo een homogene moslim-stad is geworden hoor, zoals mensen vaak beweren. Bij het opnoemen van de namen aan het begin van de les hoor ik nu eenmaal dat er ook veel Kroaten en Serviërs in mijn klas zitten.”¹⁰⁶ Met name het jongere en het student-zijn is voor veel jongeren een belangrijke

104 Interview 30 maart 2012.

105 Ik plaats nationaliteit hier tussen aanhalingstekens aan de hand van het hierboven beschreven debat.

106 Men kan in Bonnie horen welke afkomst men heeft aan de hand van zijn of haar voor- en achternaam, die dus een etnische achtergrond verhuult. In Azra's verhaal hier is het iets positiefs, maar het kan ook tegen je werken wanneer je je in een omgeving bent die minder kosmopolitisch en 'open' is. Zo vertelde Azra me zelfs dat wanneer ze op vakantie ging naar Hercegovina (officieus het Kroatische deel) of een dagtripje maakte naar de Servische Republiek, ze zich wel eens voorstelt als “Ana” om eventuele problemen gewoonweg te vermijden.

identificatie, waarbij ze ook hun urbane achtergrond niet negeren. Problemen omtrent nationale identificatie proberen zij daarna vaak te omzeilen door “desnoods tevreden te zijn” met een nationale identiteit die voor hen vaak niet veel meer is dan “een lege huls”. Dit komt overeen met wat Eriksen (2002) nationalisme zonder etniciteit noemt, oftewel *civic nationalism*: het definieert de natie als een associatie met mensen die zich *belonging* tot de natie voelen, gebaseerd op gelijke en gedeelde rechten, maar ook op vrijwilligheid (Nash & Scott 2001). *Civic nationalism* moet worden gezien als de tegenhanger van *ethnic nationalism*, dat nationaliteit baseert op etnische afkomst (Eriksen 1998, 2002; Nash & Scott 2001). Lamija oppert stellig: “Wat men daarna is moet iedereen zelf weten, maar Bosnisch zijn ze allereerst sowieso. Dat valt niet te ontkennen”.¹⁰⁷ Jongeren beroepen zich dan ook niet alleen op de meervoudigheid van identiteit, maar ook op de *agency* en keuzevrijheid die hiermee gepaard gaan en het feit dat sommige categorieën nu eenmaal een gegeven zijn (Said 1999). Door zich te beroepen op burgerschap en geografische herkomst,¹⁰⁸ maar ook op een vorm van nationale cultuur, als *common denominators* op grond waarvan verbintenissen worden gecreëerd en verschillen overstegen, lukt het hen zich toch te kunnen identificeren met de hele Bosnische natie, ondanks dat deze wordt gezien als bestaande uit drie verschillende naties¹⁰⁹ (Eriksen 1998). Identificatie met multiculturaliteit lijkt voor hen de oplossing.

Naast student, jongere, Bosnisch, urbaan, kosmopolitische en open Sarajeefs te zijn, zijn er nog twee identificaties die veelvuldig worden aangehaald. Eén daarvan is de categorie 'Balkan', waarbij wordt gerefereerd aan gedeelde muziek, voedsel en een bepaalde *mind-set* waarin deze Zuidoost-Europese landen overeenkomen en op vele vlakken overlapt met de (oude) Joegoslavische identiteit. Van centraal belang hierbij blijkt een gedeelde taal en geschiedenis (Anderson 1983; Eriksen 2002). In bredere zin staat voor Sarajeefse jongeren 'Balkan' voor de samenkomst van Oost en West, van Oriëntaals en Europees, en van Islam en Christendom. Daarnaast staat 'Balkan' ook voor *hun* geschiedenis. Ze zijn trots op de Balkan, waarbij ik elke keer weer word gewezen op de negatieve stereotypering die ze vanuit West-Europa kennen (van de Port 1994; Todorova 2009). “Ze zien ons als barbaren, als een plek waar alleen maar oorlog wordt gevoerd en bloed wordt vergoten,” aldus Alen.¹¹⁰ En: “het Westen vindt hun cultuur beter en die van ons maar laag en ordinair.”¹¹¹ Toch willen veel jongeren een aantal eigenschappen ook weer niet ontkennen: “We zijn hier nu eenmaal emotioneel, maar dat is juist goed!”¹¹²

Interessant is dat deze Balkan-identiteit vaak tegenover een Europese identiteit wordt gezet en wordt gepresenteerd als een andere categorie, als het verschil tussen West-Europeanen en hen, terwijl het ook juist deze Balkan-identiteit is die jongeren in Sarajevo een Europese identiteit verschaft. Vaak wordt verteld: “De Balkan ligt in Europa, dus Bosnië ligt ook in Europa. Dat kun je niet ontkennen.” Dit wordt door EU-toetreding van de landen om hen heen nog eens bevestigd. Verderop zal echter blijken dat het ook juist deze EU-toetreding is die verschil tussen hen en 'Europa' bewerkstelligt. 'Europa' is de toekomst. Dit

107 Informeel gesprek 27 februari 2012.

108 Oftewel *civic nationalism*.

109 Dus: *ethnic nationalism*.

110 Interview 4 april 2012.

111 Uit een informeel gesprek tijdens een bijeenkomst van de Slavika-jongeren.

112 Azra, informeel gesprek 8 februari 2012.

maakt 'Balkan' tegelijkertijd *outdated* als nog altijd relevant. Wat jongeren in 'Balkan' zien hopen ze namelijk ook te kunnen (gaan) zien in 'Europa'. 'Europa' is de plek waarover zij dromen en waarvan ze volwaardig deel willen uitmaken. 'Europa onder het motto van 'Eenheid en Verscheidenheid' is waar hun multiculturaliteit tot zijn recht moet kunnen komen. De vraag “Voel jij je Europeaan?” leidt dan ook regelmatig tot irritatie en verhitte discussies. Terwijl dit een op het eerste ogenblik onschuldige vraag is die in elk Europees land gesteld had kunnen worden, krijgt dit in Bosnië een hele andere, diepere betekenis. Deze vraag gaat voor hen namelijk in op aloude discussies over de Balkan als de oriëntaalse Ander, als een plek van armoede, geweld en barbariteit (van de Port 1994; Todorova 2009). En juist deze discussies zijn wat Sarajeefse jongeren achter zich willen laten en het liefste zo snel mogelijk vergeten. Het stellen van deze vraag wordt door hen ervaren als een ontkenning van hun *Europeesheid* en hun volwaardig Europese afkomst.

Sarajeefse jongeren identificeren zich binnen een ingewikkeld en tegenstrijdig kader. Identificatie met een nationale Bosnische identiteit wordt hen door tal van politieke en institutionele processen tegengewerkt, maar blijkt voor veel jongeren wel belangrijk. 'Nationale' identificatie staat dan ook in direct contact met een Sarajeefse en een Balkan-identiteit, en zelfs met een Europese identiteit, want jongeren in Sarajevo zijn trots; trots op hun multiculturele geschiedenis en trots op hun plek in Europa, als een plek van samenkomst en wisselwerking tussen Oost en West. Dit gezegd hebbende kan ik verder gaan met het beantwoorden van mijn centrale vraag. Het leven van jongeren in de stad en hun identificaties hierbinnen zijn nu duidelijk. In de komende hoofdstukken is het zaak om 'Europa' verder te duiden. De keuze zich te identificeren met een *civic* vorm van nationalisme lijkt een serieuze voorzet voor Europese identificatie te geven. De vraag blijft echter welke betekenis jongeren geven aan 'Europa'. Kunnen zij zich hiermee identificeren en wat halen zij hier voor zichzelf uit?

5. 'Europa' binnen door de achterdeur

De betekenis van 'Europa' en de waarde hiervan als identiteits-marker.

Dat Sarajevo in Europa ligt staat voor jongeren buiten kijf. Ook hun *Europeesheid* staat niet ter discussie. Toch definiëren ze hun plek binnen 'Europa' tegelijkertijd met “midden in” (geografisch) als “aan de rand” (politiek). Invloeden van het Oosten zijn volgens hen dan ook niet te ontkennen, waarbij wordt gewezen op zowel het Oriëntaalse – vanuit Turkije en Griekenland – als het socialistische en communistische – vanuit Centraal-Europa en Rusland. De Slavische cultuur is volgens hen in vele opzichten verschillend van de West-Europese. Maar deze Slavische cultuur is wel Europees; net zoals de Scandinavische en de Middellandse cultuur in landen als Portugal, Spanje en Italië Europees zijn, terwijl deze onderling maar weinig met elkaar overeenkomen (Todorova 2009). De Balkan kan volgens veel van mijn informanten dan ook het beste worden gezien als “gewoon een andere regio binnen Europa.”

Jongeren ontkennen echter niet dat beelden van 'Europa' met name worden bepaald door de rijke, West-Europese landen, waarbij met name het concept 'Europese Unie' interessant is. Dit hoofdstuk gaat eerst in op de betekenis die jongeren toekennen aan de complexe en onduidelijke notie 'Europa'. Vervolgens zal duidelijk worden welke waarde deze betekenis heeft voor jongeren in Sarajevo en of dit voor hen een belangrijke identiteits-marker is.

5.1 Hotel Europa

Individualism is flourishing in one respect in Eastern Europe. It is visible only in the ruthless accumulation of capital. Perhaps a chance to make money, a chance those people never had before, is indeed a condition to developing the first-person singular.

But a common denominator is still clearly discernible, and still connects us all, often against our will. It is not only our communist past, but also the way we would like to escape from it, the direction in which we want to go. It's our longing for

Europe and all that it stands for. Or, rather, what we imagine Europe stands for. I believe you can see this common denominator if you take a close look at the price of bananas, at our bad teeth and public toilets, or at yards on the outskirts of big cities. Indeed, you can see it merely by taking a walk on any boulevard in any capital. Somewhere there will be a hotel, a cinema, a bar, a restaurant, a café or a simple hole in the wall, named, for our desire, Europa.

Slavenka Drakulić¹¹³

Gedreven door enthousiasme en spanning vielen me de eerste weken van mijn onderzoek met name de Europese vlag, de gebouwen van de EU-delegatie en de High Representative¹¹⁴ en de naam “Europa” op. Logisch, vond ik. Maar wat opmerkelijk bleef was de frequentie van de herkenning van “Europa” tijdens allerlei dagelijkse handelingen. “Europa” ligt in de supermarkt als een merk van chocoladepasta, chocoladerepen, rijst en frisdrank, maar ook op wc's van café's en restaurants, en op de gevel van een busmaatschappij, versierd met de tekst: “Sa nama u Evropu!”, “Met ons naar Europa!” Of dus eigenlijk naar 'Europa'. De boodschap is duidelijk: net als alle andere verwijzingen onthult dit een verlangen, een

¹¹³ Uit 'Café Europa: Life After Communism', 2010, waar ik eerder al uitgebreider naar heb gerefereerd.

¹¹⁴ Toezichhouder van de Europese Unie die in feite boven de nationale politiek staat. Zie ook: <http://www.ohr.int/>

verlangen naar 'Europa'.

De beste illustratie hiervan is 'Hotel Europa', dat zich bevindt op zowel het fysieke als het semantische centrum van de stad. Het is het fysieke centrum omdat hier het Ottomaanse en de Oostenrijk-Hongaarse stadscentrum in elkaar overlopen; het is het semantische centrum omdat deze samenkomst centraal staat voor de amalgaam die Sarajevo is. Hotel Europa functioneert als grensgebied dat bij geen van beide gezichten, bij geen van beide tijdperken hoort. Interessant is dan ook de betekenis die Sarajevo aan Hotel Europa geven. Het is immers niet alleen het duurste en meest luxe hotel van de stad, waar alle grote sterren verblijven en die hun stad een luxueuze en rijke uitstraling geven. Het staat ook voor Sarajevo's Europese identiteit. Net als het Weense Café dat zich naast Hotel Europa bevindt staat het voor Sarajevo's luxe, kwaliteit en weelde. En voor verfijning en wereldwijsheid. Hier geen Bosnische of Turkse koffie, Nescafé (speciaal geïmporteerd voor toeristen die deze Bosnische koffie niet te drinken vinden) en Baklava,¹¹⁵ maar perfecte espresso's, cappuccino's en latte macchiato's geserveerd met écht Weens slagroomgebak. Het café is zo ingericht dat je het gevoel krijgt in Parijs of Wenen te zijn, zolang je niet naar buiten kijkt dan. Volgens Slavenka Drakulić is dit een wijdverspreid fenomeen over de hele Balkan, waarbij het gaat om de impressie te geven “al in het Westen te zijn”. Aan de oppervlakte lijkt het misschien om toeristen te trekken, maar volgens haar heeft het een diepere betekenis: het symboliseert hoe de Sarajevo's zichzelf zien – of beter, waar ze zichzelf willen zien (Drakulić 2010: 9). Danijel bevestigt dit: “Voor veel mensen, met name jongeren, is het belangrijk volledig op te gaan in 'Europa' en anderen te laten zien dat ook Europees zijn. Weg van dat vieze en achtergestelde oriëntaalse imago! Sarajevo hoort bij het Westen!”¹¹⁶

Vandaag de dag bestaat de revolutie in Bosnië niet langer meer uit de introductie van democratie en een vrijemarkteconomie; dat is al gebeurd. Het werkt misschien nog niet perfect, maar het is er tenminste. De revolutie zit 'm nu in kleine, alledaagse dingen: in geluiden, afbeeldingen en een imago. Zo krijgen ook steeds meer kinderen een internationale naam, wat niet alleen refereert naar een bepaald imago, maar ook naar een heel systeem van normen en waarden. Dit alles staat voor een verlangen, een streven te horen bij het vooropgezette idee van 'Europa'. Precies om deze reden worden dus ook cafés, theaters, bioscopen en allerlei soorten producten naar 'Europa' vernoemd: “Zie jij het niet dan? Wij zijn óók het Westen.. we zijn er alleen een halve eeuw afgesloten van geweest.”¹¹⁷

Jongeren in Sarajevo willen een streep zetten onder hun oude identiteit die wordt gekenmerkt door communisme, armoede, primitiviteit, Oriëntalisme en achtergesteldheid. Voor hen is 'Europa' niet alleen de naam van een (heel) continent, maar beschrijft het tegelijkertijd maar één deel ervan: het Westen. Europa is verdeeld door verschillende historische ontwikkelingen (Bellier & Wilson 2000; Shore 2000; Eriksen 2002; Dunkerley et al. 2002; Armbruster et al. 2003; Balibar 2004), maar ook door sociaal-culturele percepties van elkaar als de Ander (van de Port 1994; Todorova 2009). Het 'verlangen naar Europa' van

¹¹⁵ Baklava is een lekkernij van Turkse oorsprong die meestal als dessert wordt gegeten en voornamelijk gevonden wordt in landen die ooit bij het Byzantijnse en/of Ottomaanse rijk hebben gehoord, dus van de Balkan tot het Midden-Oosten. Het bestaat uit laagjes filodeeg, gevuld met verschillende stukjes noot en doordrenkt met een zoete siroop van suiker of honing. In de Sarajeefse gebakswinkeltjes liggen deze Oosterse lekkernijen moeiteloos naast de Westerse lekkernijen, koekjes en slagroomtaarten. Dit uit nogmaals de Sarajeefse identiteit van samenkomst en wisselwerking.

¹¹⁶ Informeel gesprek 5 maart 2012.

¹¹⁷ Interview met Alen 4 april 2012.

jongeren in Sarajevo heeft dan ook niets te maken met vragen omtrent geografie, cultuur of geschiedenis, maar veel meer met wederopbouw, vooruitgang en internationaliteit. 'Europa' is voor hen plenitude: voedsel, auto's licht, alles – een festival aan kleuren, mogelijkheden, diversiteit, schoonheid en keuze: van shampoo tot politieke partijen. Het vertegenwoordigt democratie, vrijheid van meningsuiting, een nieuw *Utopia*, een lollie, maar ook een suikeroom die hen ieder jaar opnieuw wat geld toestopt.¹¹⁸ “*Europa is het beloofde land waar alles kan, en misschien nog wel belangrijker: waar Bosnische jongeren alles kunnen.*”¹¹⁹ 'Europa' staat voor rijkdom, een betere levensstandaard en voor orde; een einde aan de chaos die vaak met 'Balkan' en 'Joegoslavië' wordt bedoeld en een einde aan de categorie van Europese Ander¹²⁰ (van de Port 1994; Todorova 2009). Dit vormt de verklaring van enerzijds het verlangen naar 'Europa' in de vorm van een 'Europese droom', als anderzijds het fysiek achterlaten van Sarajevo en het verhuizen naar West-Europa voor het afmaken van een studie of het vinden van een baan.

Dit brengt ons terug bij Hotel Europa. Toen tijdens de belegering van Sarajevo in de jaren '90 het hotel werd vernietigd door bombardementen, verdween op deze manier ook 'Europa' uit Sarajevo. 'Europa' verliet Sarajevo omdat een groot deel van het land, de stad en haar burgers ook vertrok, teleurgesteld door ditzelfde 'Europa'. Het was namelijk 'Europa' dat niets deed om de Sarajeven te helpen en de belegering te stoppen. Nu is het hotel echter weer herbouwd en eisen Sarajeefse jongeren hun plek binnen Europa weer op, als iets wat ze hebben verdiend, iets waar geen twijfel meer over mogelijk is en iets waarbinnen zij thuishoren, maar ook iets waarover ze nog altijd niet helemaal zeker zijn en waarbinnen ze hun plek proberen te bepalen. Deze onzekerheid, maar ook deze verontwaardiging staan centraal binnen de volgende paragraaf.

5.2 “Hoezo, Europese integratie?”

Toen ik in Wenen, Praag en Boedapest was viel me op dat we eigenlijk helemaal niet zoveel van elkaar verschillen.

Azra, 24, studente Architectuur

Azra deed deze uitspraak na een reisweek met haar faculteit, waar ze zo naar had uitgekeken, voornamelijk omdat ze nog nooit verder van huis dan in Kroatië of Montenegro was geweest. Voor velen zal deze uitspraak in eerste instantie niet zo bijzonder in de oren klinken. Toch benoemt ze hiermee precies de kern van het debat: in hun zoektocht naar 'Europa' voelen veel Sarajeefse jongeren zich nog altijd de Ander, verschillend van jongeren in de rest van Europa, met name die binnen de EU. Azra's uitspraak moet dan ook samen worden beschouwd met de uitspraak die Aldin en Lamija concludeerden toen we in een restaurant zaten te wachten op onze versgebakken uštipci, geserveerd met kajmak en ajvar¹²¹: “*Het is 'Europa' dat ons doet voelen dat we niet -Europees zijn.*”¹²²

Net als de rest van de Balkan is ook Bosnië zich op politiek en economisch gebied aan het bewegen

118 Interview met Alma 14 februari 2012.

119 Informeel gesprek met Lejla 23 maart 2012.

120 Uit een discussie tussen de activisten van YIHR, gezegd door Luna 28 februari 2012.

121 Uštipci is gebakken deeg dat is ontstaan als een heel goedkoop gerecht voor Bosnische boeren en vandaag de dag is uitgegroeid tot een populaire snack. Veel jongeren trekken er in het weekend samen op uit om deze traditionele caloriebommen naar binnen te werken, die vaak worden geserveerd met kajmak (romig zuivelproduct, te vergelijken met volle kwark) en ajvar (smeersel van rode paprika, aubergine, olie en zout) – beide ook traditioneel Slavische producten.

122 Informeel gesprek 22 februari 2012.

in richting van Europa. Dat wil zeggen; Europese integratie met als doel toetreding tot de Europese Unie.¹²³ De Europese Unie vindt haar legitimiteit in het idee van samenwerking tussen alle volkeren van Europa, of zoals Jean Monnet stelde: *“Wij brengen mensen samen, geen landen.”*¹²⁴ Gedurende de afgelopen zestig jaar is echter duidelijk geworden dat niet iedereen zomaar lid kan worden van deze politieke, economische en intellectuele categorie 'Europa' en dat bepaalde mensen meer Europees zijn dan anderen, ondanks dat ze allemaal op hetzelfde Europese continent wonen (Bellier & Wilson 2000; Shore 2000; Eriksen 2002; Dunkerley et al. 2002; Armbruster et al. 2003; Balibar 2004). Doordat Bosnië-Herzegovina nog geen lid is van de EU zijn Bosniërs automatisch ook geen Europese burgers zoals burgers van EU-lidstaten dat zijn. *“Heb je enig idee hoe vernederend het is om dagen voor de ambassade te moeten wachten, honderd euro te moeten betalen waarvoor je een jaar hebt gespaard en uiteindelijk te worden afgewezen.. enkel en alleen om je familie voor een weekje op te zoeken?”* zegt Danijel, wanneer hij uitlegt hoeveel moeite het hem voorheen kostte om naar het Westen te reizen.¹²⁵ *“Dan voel je pas echt hoe anders dan alle andere Europeanen je eigenlijk bent. Het is voor ons echt niet gemakkelijk om dat blok 'Europa' binnen te komen.. Hoe Europees je jezelf dan ook voelt, de praktijk doet je voelen dat je dat eigenlijk helemaal niet bent.”*¹²⁶ Er bestaat dus een bepaalde ambivalentie en marginaliteit wat betreft de 'Europeesheid' van Sarajeefse jongeren.

Door politici en academici wordt 'Europa' vaak bekeken als een “construct”. Toch is 'Europa' tegelijkertijd ook “echt” in haar macht als een idee en in haar politieke consequenties, met name voor Sarajeefse jongeren die er dus *geen* deel vanuit maken, doordat het 'Europa' van vandaag de dag afhankelijk is (geweest) van een culturele en politieke hegemonie van West-Europese landen (Parman 1997: 40-41). Het plaatsen van Bosnië in 'Europa' benadrukt kwesties rondom identiteit; de manieren waarop nationale en etnische identiteit worden gevormd en hervormd, de impact van het begrip 'Europeesheid' op persoonlijke en sociale identiteit, en het proces van ontkenning en verzet tegen hegemonische politieke en culture constructies van identiteit.

Zoals ook in andere Europese landen steeds vaker wordt geuit zijn jongeren in Sarajevo bezorgd; bezorgd om het behoud van hun *eigen*, onderscheidende en specifieke Bosnische cultuur. *“Het lijkt erop dat alles zoveel mogelijk hetzelfde moet worden, dat er één Europese samenleving moet ontstaan, die dan zoveel mogelijk gelijk is aan West-Europese samenlevingen als Duitsland, Frankrijk of Nederland. Ik ben bang dat daarbinnen geen ruimte meer is voor al die fijne Balkan-dingetjes als onze koffie, ons eten en onze muziek.”*¹²⁷ 'Europa' wordt door een enkeling dus ook gezien als bedreiging voor de eigen culturele identiteit en politieke integriteit (Parman 1997: 42). De uitspraak *“Hoezo, Europese integratie?”* gaat vaak gepaard met een verongelukt gezicht of zelfs de armen open ten hemel geslagen. De irritatie is in hun ogen te zien. Het gaat hierbij immers niet (alleen) om het behoud van een *eigen* cultuur, maar ook om de acceptatie van het feit dat hun *eigen* cultuur 'Europees' is. Het overgrote deel van de Sarajeefse jeugd wil zonder twijfel tot de Europese Unie toetreden

123 Zie ook: <http://www.balkaninsight.com/en/article/eu-officials-encourage-bosnia-s-membership-efforts>

124 Zie bron: http://europa.eu/about-eu/eu-history/1945-1959/foundingfathers/monnet/index_nl.htm

125 Interview 10 maart 2012.

126 Interview met Saša en Emina bij het Sarajevo Open Centre, 15 februari 2012.

127 Interview Danijel 10 maart 2012.

en beseft heel goed dat ze hier nog geen deel vanuit maken, wat bepaalde beperkingen en restricties voor hen en hun 'Europeesheid'¹²⁸ tot gevolg heeft. Toch staat dit voor velen los van discussies omtrent gevoelens van 'Europeesheid' en staat deze toetreding tot 'Europa' voornamelijk in het teken van het vergroten van mogelijkheden en kansen en het vervullen van dromen en wensen – iets wat volgens mijn informanten in 'Europa' beter kan dan in hun eigen land: *“het gaat allemaal om geld, om een baan, en om je gezin te kunnen voeden. En dat gaat hier niet, maar in Europa wel. Voornamelijk daarom willen we erbij horen.”*¹²⁹ Jongeren willen hebben wat 'Europa' ook heeft, maar zich niet hoeven aanpassen. Ze eisen erkenning.

5.3 Europeanen op de drempel

Toetreding tot de Europese Unie zou het eerste zijn dat wij als Bosniërs bereiken, een erkenning dat we erbij horen.

Nermin, 21, student Verkeer en Communicatie

Naast een verlangen naar kansen, mogelijkheden, rijkdom en orde, en het gevoel dat Sarajevo zonder twijfel binnen Europa ligt en dus ook bij 'Europa' moet kunnen horen, bestaat er nog een ander gegeven dat ik niet onderbelicht wil laten en in de bovenstaande tekst al tussen de regels door naar voren is kunnen komen: teleurstelling. Jongeren voelen zich door 'Europa' in de steek gelaten. Toetreding tot de Europese Unie zou voor hen een erkenning zijn; een erkenning na al die teleurstellingen.

De eerste serieuze teleurstelling ontstond bij het ontbreken van hulp tijdens de oorlog in de jaren '90 en het veel te laat ingrijpen van 'Europa' in een land dat volgens hen “midden in Europa” ligt. Voor veel Bosniërs was dit confronterend: met de val van het communisme dachten zij zonder twijfel (weer) binnen de door het Westen gedomineerde constructie van 'Europa' te kunnen passen, maar dit “midden in Europa” leek door andere Europese landen niet te worden gedeeld. Zo wezen meerdere jongeren mij op de uitspraak die de destijds Franse president Mitterrand deed over de oorlog in Bosnië: *“Het is pijnlijk, maar dit moslim-probleem in Europa moet worden opgelost.”*¹³⁰ Een tweede serieuze teleurstelling kwam met het uitblijven van Europese toenadering toen de oorlog eenmaal voorbij was: *“We verwachtten allemaal, na al die gruweligheden, dat we eindelijk bij Europa zouden horen. Iedereen, met name jongeren, hoopte op een Europese toekomst, ver weg van etnische haat en nationalisme. Maar Europa hielp ons niet meer.. we verdwenen van de Europese agenda en moesten plaatsmaken voor Irak en Afghanistan”* aldus Elma.¹³¹ Een derde teleurstelling vindt nu plaats. Op de EU-toetreding van Kroatië in 2013 en het verkrijgen van een kandidaatsstatus door Servië blijft Bosnië achter. *“Servië is echt niet verder ontwikkeld dan wij hoor! Daar is nog veel meer corruptie en veel minder democratie dan hier. Het is gewoon een politiek spelletje, omdat Servië nu ineens, uit het niets, haar oorlogsmisdadigers heeft overgedragen. En Europa wil ze daarvoor belonen. Belachelijk! Eerst iets slechts doen en er daarna voor beloond worden. Wij zouden eindelijk eens een keer beloond moeten worden.”*¹³² Jongeren vergelijken hun land met Bulgarije, Roemenië en Griekenland en concluderen dat die landen echt niet meer 'Europees'

128 Ik heb het hierbij om de politieke en praktische situatie; niet om gevoelens. Ondanks dat die uiteraard wel van elkaar afhankelijk zijn.

129 Interview Elma 17 februari 2012, waarbij ik als het ware teruggrijp op de inhoud van paragraaf 5.1.

130 Verscheidene malen door meerdere informanten benoemd, waaronder Aldin, Lamija en Azra. Zie ook: <http://www.todayszaman.com/news-197361-109-centerhow-western-anti-muslim-bigotry-became-respectable-the-historic-roots-of-a-newly-resilient-ideologybr-i-by-i-brsener-akturk-mujeeb-r-khancenter.html> en <http://community.seattletimes.nwsource.com/archive/?date=19940511&slug=1909998>.

131 Interview 17 februari 2012.

132 Informeel gesprek Alen 3 maart 2012.

zijn dan zichzelf; zowel cultureel als sociaal-economisch. Toch maken die landen wel deel uit van 'Europa' en Bosnië niet. Het gevoel overheerst dat er met twee maatstaven gemeten wordt, wat gekoppeld is aan een vierde teleurstelling: door de islamitische meerderheid die het land kent en het politieke spelletje dat 'Europa' volgens jongeren speelt zijn velen van hen bang dat Bosnië daardoor nooit lid van 'Europa' zal kunnen worden en eindeloos op de “treshold of in and out” zal worden gehouden (Khosravi 2007: 332). Hierbij refereren zij vaak aan de gehaperde Europese integratie van Turkije.

Wat veel jongeren zich daardoor gaan aanvragen is of die positie op de drempel eigenlijk wel zo slecht is. “Als ze ons daar [EU] niet willen, dan niet hoor!” stelt Bahrudin.¹³³ “Ik wil niet assimileren. Ik wil gelijk zijn en gerespecteerd worden. Dat ik Europa en met name Duitsland zo leuk vindt betekent niet meteen dat ik Bosnië hetzelfde wil laten worden. Ik wil mijn land zien groeien, maar ik bedoel.. er is niets mis met Bosnische koffie, wel dan? Europa kan zo egoïstisch zijn, zo egocentrisch.. waarom zouden wij niet binnen Europa passen?”¹³⁴ Over het 'passen' in Europa gaat dan ook mijn volgende hoofdstuk, waarbinnen ik de vraag beantwoord of een supranationale identiteit voor jongeren in Sarajevo bruikbaar is.

Met zijn uitspraak over koffie benoemt Aldin echter wel iets wezenlijks. Door de komst van Europees-geïnspireerde koffietentjes en moderne espressomachines is traditionele koffie aan het verdwijnen en lijkt voor jongeren het bestellen van een cappuccino of een espresso een duidelijk 'Europese' keuze. Maar kan, als deze espresso dan voor 'Europa' staat, Bosnië met haar oriëntaalse invloeden dan niet beter “on the margins of Europa” (Parman 1997) blijven? Wat jongeren zich afvragen is of “wij” Europeanen misschien kunnen accepteren dat we in Bosnië inderdaad 'Europa' zijn binnengekomen, ook al is het dan door de achterdeur. En of we kunnen proberen die deur misschien een klein beetje open te laten staan, al is het maar een stukje. Duidelijk is geworden dat jongeren verlangen naar 'Europa' en zich bij deze Europese droom inderdaad met 'Europa' identificeren. Maar als 'Europa' staat voor verscheidenheid, voor de samenkomst van verschillende volkeren en tradities, waarom voelen jongeren dit dan anders? En wat is dan nog de bruikbaarheid van deze supranationale identiteit? Die vraag zal beantwoord worden in het volgende en laatste hoofdstuk.

133 Informeel gesprek 22 mei 2012.

134 Interview Aldin 25 april 2012.

6. Een Europees 'verhaal' van verscheidenheid

De bruikbaarheid van een supranationale Europese identiteit.

Nu in voorgaande hoofdstukken identificaties van Sarajeefse jongeren en ook hun betekenisgeving met betrekking tot de notie 'Europa' duidelijk is geworden blijft er nog één vraag over; een vraag die aanvankelijk de inspiratie voor dit onderzoek was als ook het punt waar gedurende deze thesis naartoe is gewerkt. Deze vraag luidt of een supranationale Europese identiteit voor jonge Sarajeven bruikbaar is.

Om die vraag te kunnen beantwoorden wordt allereerst uiteengezet wat volgens jongeren supranationaal inhoudt en wat hierbij voor hen de rol is van multiculturalisme, multi-etniciteit en 'Verscheidenheid' zoals dit zo mooi in het Europese ideaal is verweven. Daarna zal duidelijk worden wat volgens hen de 'Eenheid' in dit verhaal is en hoe dit moet worden bewerkstelligd; want alleen dan – als er serieus sprake is van 'Eenheid in Verscheidenheid', wat voor veel jongeren overeenkomt met openheid en acceptatie – is er in hun ogen sprake van bruikbare supranationale identificatie. De analyse wordt gemaakt met de inachtneming van Tsings (2005) theorie over 'frictie' en van de Ports (1994) idee van de 'verhalende werkelijkheid'.

6.1 Eenheid versus Verscheidenheid

Als alle Europeanen gelijk zijn, waarom zijn wij dat dan niet?

Hari, 25, Student aan de Filmacademie

De economische crisis laat ons zien wat een Europese identiteit hebben echt betekent voor [andere] Europeanen. Het gaat niet langer zoals vroeger over multiculturalisme, maar over een eigen, onderscheidende Westerse identiteit. Voorheen, misschien, ging het over verschillende culturen die samenkwamen en hun eigen identiteit binnen dit idee van Europa behielden. Vandaag is het hier in Bosnie niets meer dan onderwerping. Het gaat enkel over het implementeren van wetten en regels, jezelf onderwerpen aan de EU.. zo van “ok, neem ons, alsjeblieft neem ons!” en in ruil daarvoor geld te krijgen. Zoals een moeder met haar kind omgaat.

Goran, 26, Hoofd studenteninspraak en student Geneeskunde

Ik haat dat Eurocentrisme! Het is altijd hetzelfde!

Aldin, 25, Student Engels

Het is gewoon kolonialisme. Maar nu zijn wij Europa's slaven.

Hana, 21, Studente Politieke Wetenschappen

Bovenstaande uitspraken maken duidelijk welke opvatting bij veel van mijn informanten gelden met betrekking tot een Europese identiteit en de bruikbaarheid voor henzelf hiervan. Zoals ook de uitspraken aan het einde van het vorige hoofdstuk aantonen ervaren Sarajeefse jongeren het gevoel dat de Bosnische identiteit een 'Europese' identiteit moet worden in plaats van dat de Bosnische identiteit binnen een 'Europese' identiteit moet passen. Er lijkt dus eerder sprake te zijn van 'Eenheid versus Verscheidenheid' dan 'Eenheid in Verscheidenheid'. De verscheidenheid van de Europese volkeren lijkt eenheid in de weg te

staan, terwijl het juist deze verscheidenheid is die Europese eenheid als gevolg van 'frictie' in den beginne mogelijk maakte (Tsing 2005).

Een 'Europese' identiteit is als het ware een supranationale, multiculturele identiteit, wat identificatie hiermee moeilijk maakt (Parman 1998; Bellier & Wilson 2000; Shore 2000; Armbruster et al. 2003). Sarajeefse jongeren beamen dit. Supranationale identificatie betekent dat men zich identificeert met iets dat groter is dan de eigen natie en is sterk gelinkt aan transnationaliteit: het tegelijkertijd verbonden voelen met de eigen natie als ook met een andere natie (Eriksen 2002). Toch zit hierin voor hen niet het probleem. Vanuit hun Joegoslavische geschiedenis en de sociale context van Sarajevo waarin zij leven zit nationale identificatie “niet zo in hun systeem.” Bovendien wordt, zoals eerder al is uitgelegd, identificatie met de Bosnische 'natie' vrijwel onmogelijk gemaakt. Supranationaliteit en *civic nationalism* is dan ook niet waardoor een 'Europese' identiteit *wringt*; de moeilijkheden komen voor hen opzetten met de erkenning die is ontstaan dat er maar één door alle Europeanen gedeelde 'Europese' identiteit kan zijn, die daarnaast gebaseerd is op multiculturaliteit en supranationaliteit.

Eerder wordt er door mijn informanten gesproken over verschillende identiteiten die *in the end* allemaal Europees zijn. Volgens hen is sprake van meerdere 'Europese' identiteiten, wat in mijn ogen ook dichterbij de notie van 'Eenheid in Verscheidenheid' komt zoals de *founding fathers* het destijds waarschijnlijk hebben bedoeld. “Europa zou een *melting pot* moeten worden, net als Amerika,” stelt Azra.¹³⁵ Jongeren twijfelen echter of het dit ooit zal worden. Zo stelt Adnan: “De VS kan een *melting pot* zijn, omdat het geschiedenis mist. Maar Bosnië heeft te veel geschiedenis, net zoals heel Europa te veel geschiedenis heeft. De enige mogelijkheid je Europees te voelen is wanneer je begrijpt dat jij als Bosniër, of als Nederlander, samen met elke andere identiteit die men kan hebben, uiteindelijk allemaal Europees is.” Hij lijkt hiermee zowel aan te haken bij gangbare theorieën over identiteit binnen het antropologische debat (Said 1999; Eriksen 2002; Armbruster et al. 2003; Tsing 2005; Sen 2006; WRR 2007; van der Pijl 2010) als bij het Europese ideaal van 'Eenheid in Verscheidenheid' (Bellier & Wilson 2000; Shore 2000; Armbruster et al. 2003; Balibar 2004), maar gaat dan verder: “Dat is helaas niet hoe het nu werkt. Althans, niet in Bosnië. 'Europa' denkt dat het hier een Europese identiteit “bouwt”, maar ze erkennen onze identiteit daarbij nooit als goed, specifiek of waardevol.. enkel als iets dat moet veranderen. Onze identiteit moet 'Europees' worden in plaats van binnen een 'Europese' identiteit passen.”¹³⁶ Volgens jongeren is er voor verscheidenheid binnen de 'Europese' eenheid geen ruimte en moet het beleid van 'Europa' aanzienlijk veranderen willen zij zich ooit “thuis kunnen voelen” in 'Europa' en het gevoel hebben tot deze Europese 'natie' te kunnen behoren (Anderson 1983).

Opmerkelijk is echter dat een Europese identiteit voor de meeste jonge Sarajeven ondanks alles toch bruikbaar blijft. De verklaring hiervoor kan worden gevonden door Anna Tsings (2005) concept van 'frictie' toe te passen op wat Mattijs van de Port (1994) opvat als 'de verhaalde werkelijkheid'. Frictie lijkt immers verdacht veel op waar Sarajeefse jongeren voor pleiten en zou daarnaast dus ook een oplossing kunnen zijn om alle Europeanen (weer) dichterbij elkaar te brengen.

135 Informeel gesprek 11 maart 2012.

136 Interview 2 april 2012.

6.2 Een Europese identiteit als 'verhaal'

Ik heb haar niet verteld dat in Zagreb de naam van de bioscoop Balkan, waar ik haar de laatste keer omringd zag door vrienden, ondertussen is veranderd in Europa en dat in die naamsverandering de hele gedachte achter de oorlog besloten ligt.

Slavenka Drakulić¹³⁷

Ik meen dat als we iets willen en kunnen begrijpen van datgene wat mensen in het voormalige Joegoslavië overkomt en beweegt, en als we iets willen en kunnen begrijpen van hun keuze voor de redeloosheid, het idee van de 'verhaalde werkelijkheid' het vertrekpunt moet zijn. Hoe anders onze ervaringswerelden ook mogen zijn, en hoe weinig basis die verschaffen voor wederzijds begrip, dát spanningsveld tussen de 'verhaalde werkelijkheid' en de 'werkelijkheid an sich' is in ieder geval een belangrijk raakvlak tussen onze wereld en hun wereld.

Mattijs van de Port¹³⁸

Wie Sarajevo vanuit het noorden of het westen bereikt, vanuit Wenen of Budapest, weet zich diep in de Europese provincie (Todorova 2009), maar wie vanuit het zuiden of het oosten aankomt, vanuit de chaotische en zinderende miljoenenstad Belgrado of van nog zuidelijker op de Balkan, waant zich onherroepelijk terug in 'Europa' (van de Port 1994). Dit is typerend voor de stad die Sarajevo vandaag de dag is, maar ook waarvoor 'Europa' vandaag de dag staat. Terwijl voor veel Nederlanders alles voorbij Duitsland vaak 'het Oosten' is vinden veel polen zichzelf middenin Europa liggen. Voor hen is Oekraïne pas het Oosten, of Rusland.¹³⁹ Hetzelfde kan worden herkend op de Balkan. Voor Kroaten is alles ten oosten van hen het Oosten. Zo ook Bosnië. Maar voor Bosniërs is Macedonië of Bulgarije het meest oostelijke dat je kunt gaan (van de Port 1994; Karahasan 2010). Europees-zijn lijkt te gaan om “zoveel mogelijk op het Westen te lijken”. Of misschien beter: “zo min mogelijk op het Oosten te lijken”. Dit is de reden van de naamsverandering van bioscopen van 'Balkan' in 'Europa', maar ook waarom jongeren het ene moment spreken over Eurocentrisme en nieuw Europees kolonialisme, en zich het volgende moment verontschuldigen over alle 'ongemanierde' mensen op straat.

Ik verklaar dit aan de hand van wat Todorova (2009) beschrijft: alles wat primitief, barbaars en ongemanierd is, is Balkan, en alles wat Balkan is, is niet West-Europees. Veel Sarajeefse jongeren delen dit: “Zie je die troep daar? Dat is zo Balkan!”, “Niemand heeft hier een goed gebit. Maar ja, je bent ook op de Balkan,” en “Dit zou je nooit tegenkomen in Europa!” is maar een kleine greep uit de opmerkingen die jongeren hierover maken. Iets wat niet West-Europees wordt voor velen gewoonweg als niet-Europees ervaren. Hoe mijn gesprekspartners dan ook probeerden hun levens onder te brengen in het verhaal dat zegt dat zij deel uitmaken van 'Europa', de contouren van dat verhaal tekenden zich vaak veel duidelijker af in hun uitspraken over wie en wat zij niet zijn, of niet meer zijn; bijvoorbeeld 'Joegoslaaf', 'boer' of 'Balkanbewoner'. Het felst gaan jongeren in tegen de categorie 'primitief', wat vaak wordt gebruikt voor mensen die komen van het Bosnische platteland of uit Sandžak¹⁴⁰. “Wij, mensen van Sarajevo, komen uit de stad. Wij leiden een Westers leven. Primitief kun je ons echt niet meer noemen, als dat al ooit heeft gekund,”¹⁴¹

137 Geciteerd uit 'Balkan-Expres', 1993, Baarn: de Prom.

138 Geciteerd uit 'Het Einde van de wereld: Beschaving, redeloosheid en zigeunercafés in Servië', 1998, Amsterdam: Babylon-de Geus.

139 Zie bron: <http://www.spiegel.de/international/europe/poland-has-become-the-success-story-of-eastern-europe-a-834413.html>

140 Sandžak is een regio in Zuid-Servië en Noord-Montenegro die wordt bewoond door etnische Bosniaks. Zij hebben een aparte regeling met de Bosnische overheid en gaan in Sarajevo op zoek naar werk en vestigen zich met name in de voorsteden en op de heuvels van de stad, waar zij volgens jongeren vaak illegaal hun huizen bouwen en handelen op de zwarte markt: “Typisch Sandžaki, dat zijn barbaren.. ongecivieliseerde boeren!” (Informeel gesprek Azra 12 april 2012).

141 Interview 16 februari 2012.

verzekert Samir me. En Lejla kijkt me aan: “Iedereen ziet ons als primitief. Maar primitief, ik vind dat zo'n rotwoord. Hoezo primitief? Nomaden, of stammen in Afrika, die zijn primitief. En roma¹⁴² misschien, maar wij niet!”¹⁴³ Nu na de oorlog veel boeren van het platteland naar de steden trekken is een veelgehoorde klacht: “de plattelandsmensen veranderen de stad, in plaats van andersom!”

Een Europese identiteit functioneert voor Sarajeefse jongeren op deze manier als een verhaal, als een bepaling van het Zelf (van de Port 1994; van der Pijl 2010). Maar met dit Europese verhaal bewonen zij een grenszone die wordt gezien als de Europese periferie of *border area* (Shore 2000; Todorova 2009). Volgens van de Port (1994) ondermijnt de relatie van de periferie met het centrum het 'verhaal' vanwege het gegeven dat periferieën altijd zones van *vermenging* zijn, of zoals Ulf Hannerz (1987) stelt: een plek waar een gesprek tussen culturen plaatsvindt. Wat jongeren in Sarajevo proberen te doen is dus voorbij dat verhaal te gaan van etnische identificatie dat politici en media hen voorschrijven en zich bij de creatie van hun eigen, nieuwe 'verhaal' te beroepen op wat Sarajevo is en altijd is geweest; een plek van samenkomst en wisselwerking, een plek die politiek dan wel “aan de rand” van Europa ligt, maar op de landkaart er “midden in” prijkt.

Hiermee zijn Sarajeefse jongeren dan ook eigenlijk helemaal geen “dromers”, maar veel eerder “realisten”. Vandaag de dag wordt immers elke samenleving waar dan ook ter wereld constant blootgesteld aan veranderingen, waardoor verhalen steeds 'vloeibaarder' worden (Bauman 2004) en constant moeten worden bijgesteld (Eriksen 2002). Het is daarom dat ik me beroep op Anna Tsing (2005):

The universal offers us the chance to participate in the global stream of humanity. We can't turn it down. (...) Whether we place ourselves inside or outside the West, we are stuck with universals ceated in cultural dialogue. (...)Every truth forms in negotiation, however messy, with aspirations to the universal. (Tsing 2005: 1)

Net zoals het Europese project na de Tweede Wereldoorlog vanuit 'frictie' (4) en “*difference within a common cause*” (246) werd gebouwd op een ideaal van 'Eenheid in Verscheidenheid', plaatsen jonge Sarajeven zichzelf *terug* in 'Europa', waar zij gedurende de twintigste eeuw op tal van manieren buiten zijn komen te vallen. Daarnaast verzetten zij zich hiermee tegen de etnisch-politieke verhalen die politici en media hen voorhouden en kiezen ze zelf met welke ingebeelde politieke gemeenschap (Anderson 1983) zij zich verbonden voelen. Of dit nu Sarajevo, Bosnië, de Balkan of 'Europa' is, duidelijk moet zijn dat al deze categorieën Europees zijn en dat aan hun *Europeesheid* niet kan worden getwijfeld. Of West-Europeanen en/of EU-vertegenwoordigers in Bosnië het hier nu mee-eens zijn of niet.

6.3 *Belonging* tot 'Europa'

De betekenis die jongeren geven aan hun *Europeesheid* verschilt per persoon, maar ook per situatie (Eriksen 2002; WRR 2007). Het ene moment zetten jongeren zich tegen 'Europa' af en het andere moment geven ze aan ervan afhankelijk te zijn. Deze paradox valt te verklaren met Goffmans (1957) klassieke theorie van het leven als een theaterstuk, waarmee ook de theoretische uiteenzetting over identificatie opende. Jongeren

142 Zie ook: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/10/383>

143 Informeel gesprek 23 maart 2012.

spelen het 'Europese' spel immers zelf mee. Zij vinden het belangrijk het ene moment hun Europese identiteit te bewijzen, terwijl ze het moment erna zich hierin helemaal niet kunnen of willen vinden. In mijn ogen is dit echter iets typisch Europees, waarbij ik me beroep op de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2007) die stelt dat er verschillende manieren van identificaties zijn die allemaal op hun eigen manier een rol spelen bij het bepalen van loyaliteiten binnen de wereld om je heen. De ene loyaliteit hoeft daarbij de ander niet per definitie uit te sluiten (Eriksen 2002).

Waarbij jongeren zich in eerste instantie met name beroepen op functionele identificaties omdat ze 'Europa' "nu eenmaal nodig hebben voor een betere toekomst" in de vorm van zekerheid, vrede, banen, hogere salarissen, sociale zekerheid en rechten, vult Danijel (28, werkzaam bij een NGO en coördinator van de EU info centers) aan: "*Materijalna baza, duhovna nadogradnja.*" Eerst een materiële basis, daarna kan de ziel zich ontplooiën. Andere jongeren onderstrepen deze uitspraak: "*Eerst moet ik werk vinden, hoe ik me voel is niet zo relevant. Maar als ik me daarvoor Europees moet voelen, dan doe ik dat,*" aldus Alija.¹⁴⁴

Berina (21, student en projectmanager bij KULT¹⁴⁵) belicht haar Europese identiteit van een hele andere kant: "*Ik voel me gewoon Europees – ik kan er niks aan doen. Dat idee van multiculturaliteit en samenwerken, ongeacht je achtergrond past mij als een speciaal voor mij gemaakte jas.*"¹⁴⁶ De stap van *civic nationalism* naar *civic 'Europeanism'* is dan ook niet zo groot (Eriksen 2002). Vaak uiten jongeren functionele en/of emotionele identificaties met 'Europa' (WRR 2007), maar het lukt Aldin inzicht te geven in de normatieve kant ervan: "*Wij kunnen hier wel heel hard roepen dat we Europees zijn, maar als 'Europa' ons niet ziet als Europeanen maken we er alsnog geen deel vanuit.*" Hij kijkt hierbij gefrustreerd, en in zijn frustratie is hij niet alleen. Dit is namelijk precies waar jonge Sarajeven vandaag de dag mee worstelen.

Sarajeefse jongeren zetten 'Europa' en hun *Europeesheid* in om een betere toekomst te kunnen bewerkstelligen en nationale verschillen te kunnen overkomen. Zij willen niet langer vast blijven zitten in het voor hen achterhaalde idee van de natie-staat. En ondanks dat de Sarajeefse samenleving als plek van samenkomst en wisselwerking zich bij uitstek leent voor identificaties met een multicultureel en supranationaal Europees ideaal van 'Eenheid in Verscheidenheid' zijn er nog een heel aantal hindernissen op de weg die genomen moeten worden. Sarajeefse jongeren proberen dit te doen door zich te beroepen op een *open* categorie van *Europeesheid* en die in te vullen is met verschillende verhalen. 'Europa' is voor hen een plek waar ze *naartoe willen*, maar ook een construct waar zij *deel vanuit maken*. Zij slagen er echter niet in om gangbare normen aan te passen, omdat niet iedereen hier evenveel invloed op heeft. De grootste articulatiemacht ligt dan ook niet bij de jongeren zelf, maar eerder bij het "construct" 'Europa' en de tal van Europese beleidsmakers en vertegenwoordigers van de EU, zowel in 'Europa' als in Sarajevo.

144 Interview 12 april 2012.

145 Een NGO ter verbetering van het maatschappelijk middenveld en de zelfstandigheid van jongeren. Zie ook: <http://www.mladi.org/>

146 Interview 13 maart 2012.

Conclusies

Het einde van de Tweede Wereldoorlog markeerde een periode die beslissend zou worden voor de toekomst van mensen over het hele Europese continent. Terwijl van eenheid totaal geen sprake was ontstond de droom om alle Europese landen en volkeren bij elkaar te brengen. Vanuit “*difference within a common cause*” (Tsing 2005) lukt het Europese leiders vijanden samen te laten werken, het continent weer op te bouwen en een Europese identiteit te creëren die onder het motto 'Eenheid in Verscheidenheid' open moest staan voor iedereen die op het continent woont. Deze droom was uniek en zette vraagtekens bij aloude opvattingen over natie en staat, en met name de natie-staat als zodanig (Anderson 1983). Nu, meer dan zeventig jaar later is deze droom echter nog altijd niet verwezenlijkt en lijkt verzet tegen het Europese project alleen maar toegenomen. 'Europa' heeft zich ontwikkeld van een *open* plaats naar een *gesloten* gemeenschap, en zelfs binnen die gemeenschap kan men het niets eens worden. Terwijl veel 'fortbewoners' zich maar moeizaam met 'Europa' kunnen identificeren en tegen verdere uitbreiding van de Europese Unie zijn, kunnen mensen aan de andere kant van de muur, maar op hetzelfde continent namelijk niet wachten om in datzelfde 'Europa' te integreren (Armbruster et al. 2003).

Deze thesis onderzoekt de Europese droom en de betekenis die jonge Sarajeven geven aan de notie 'Europa' bij de bepaling van hun *eigen* identiteit. Zij zijn immers essentieel in de verbeelding van de Bosnische, maar ook de Europese natie (Anderson 1983; Gellner 1983; Eriksen 2002). Aan de hand van hun verhalen en visies vertelt deze thesis over jongeren die tegelijkertijd zichzelf ontdekken binnen hun nieuwe staat als ook hun plaats proberen te bepalen binnen een verwarrend en onstuimig Europa.

Wat ik heb aangetoond is dat identificatie met 'Europa' in Sarajevo een niet ondubbelzinnig en zelfs ook moeilijk proces is, ondanks dat dit wordt gepresenteerd als enige uitkomst die het land nog heeft. Enerzijds delen jonge Sarajeven de argumenten die in heel Europa gelden; *belonging* tot een immense multiculturele en supranationale 'natie' wordt gezien als onduidelijk, onlogisch en zelfs als een bedreiging voor de eigen identiteit (Anderson 1983; Parman 1998; Bellier & Wilson 2000; Shore 2000; Eriksen 2002; Armbruster et al. 2003; Bauman 2007). Anderzijds krijgt deze discussie in Sarajevo een hele andere, diepere lading. Er bestaat immers een bepaalde ambivalentie en marginaliteit wat betreft de *Europeesheid* van Sarajeefse jongeren (Bellier & Wilson 2000; Balibar 2004; Todorova 2009). Terwijl 'Europa' overal op de Balkan *bouwt* aan Europese integratie worden jongeren zorgvuldig buiten de Europese gemeenschap gehouden. Aan de ene kant lijkt 'Europa' tegen hen te zeggen: “Kom erbij!” terwijl hen aan de andere kant volwaardig Europees burgerschap wordt geweigerd. Sarajeefse jongeren voelen zich op de “*threshold of in and out*” gehouden (Khosravi 2007).

Om deze reden maken zij onderscheid tussen Europa en 'Europa'. Europa is het continent waar zij onherroepelijk deel van uitmaken; 'Europa' is het Westen, de Europese Unie, dat waar zij deel van *willen* uitmaken. 'Europa' staat voor vooruitgang, internationaliteit en plenitude; het vertegenwoordigt democratie, vrijheid van meningsuiting en een nieuw *Utopia*. 'Europa' staat voor rijkdom en een betere

levensstandaard. Identificatie hiermee uit dan ook niet alleen een wens en een verlangen, maar moet ook worden gezien als een breuk met de chaos die vaak met 'Balkan' en 'Joegoslavië' wordt bedoeld en een einde aan de categorie van Europese Ander (van de Port 1994; Todorova 2009). Identificatie met 'Europa' symboliseert hoe jonge Sarajeven zichzelf zien, of beter, *waar* ze zichzelf willen zien (Drakulić 2010).

Dat jongeren EU-lidmaatschap ambiëren betekent echter geen rechtstreekse ontwikkeling naar Europeanisering. Ze zijn klaar met de negatieve stereotypering vanuit het Westen (van de Port 1994; Fischer 2007; Todorova 2009). Door hun Balkan-identiteit te presenteren tegenover hun Europese identiteit lukt het ze een verschil aan te geven tussen West-Europeanen en henzelf, omdat het Westen volgens hen bepaalt wat deze 'Europese' identiteit precies is (Bellier & Wilson 2000; Shore 2000; Eriksen 2002; Dunkerley et al. 2002; Armbruster et al. 2003; Balibar 2004). Naar de exacte betekenis van 'Balkan' zou ik graag nader onderzoek zien, maar één ding staat als een paal boven water: De Balkan is óók Europa.

Identiteitsformatie is een dynamisch en meervoudig geconstrueerd proces (Eriksen 2002; Armbruster et al. 2003; Tsing 2005; Parekh 2009). Dit maakten jonge Sarajeven mij meer dan duidelijk. Doordat zij zich nauwelijks identificeren met de eigen 'nationale' of etnische afkomst beroepen ze zich op een vorm van *civic nationalism* (Eriksen 1998, 2002) dat is gebaseerd op noties van multiculturaliteit, burgerschap en open categorieën. Dit maakt identificatie met 'Europa' voor hen niet moeilijk. Meer moeite hebben zij met het idee dat er maar één door alle Europeanen gedeelde 'Europese' identiteit kan zijn en dat alle Europese samenlevingen een West-Europese samenleving lijken te moeten worden, waarbinnen geen ruimte is voor de *eigen*, onderscheidende cultuur, terwijl dit nu juist is waar jongeren in post-conflict Bosnië naar op zoek zijn. Zij ervaren hierdoor eerder 'Eenheid versus Verscheidenheid' dan 'Eenheid in Verscheidenheid', wat resulteert in uitspraken als: “*Het is Europa dat ons doet voelen dat we niet-Europees zijn.*” Door de manier waarop 'Europa' zich in Sarajevo presenteert ervaren jongeren dat er voor *verscheidenheid* binnen de 'Europese' *eenheid* geen ruimte is. Het beleid moet dus aanzienlijk veranderen voordat 'Europa' op de Balkan verder kan *bouwen* en jongeren het gevoel krijgen tot de immense Europese natie te horen.

Door Anna Tsings (2005) concept van 'frictie' toe te passen op wat Mattijs van de Port (1994) de 'verhaalde werkelijkheid' noemt kan worden verklaard waarom ondanks alles voor de meeste jonge Sarajeven identificatie met 'Europa' toch bruikbaar blijft. Begin jaren '90 werden zij onherroepelijk uit hun multiculturele leven gejaagd en geplaatst binnen een land dat nog nooit zo sterk etnisch verdeeld was. *Joegoslaaf* zijn bestaat niet meer en *Bosnisch* voelen wordt hen onmogelijk gemaakt. Multiculturaliteit en open categorieën vormen echter al eeuwenlang de identiteit van de Sarajeefse bevolking, en zeker nu ook alle landen om hen heen een *Europese weg* zijn ingeslagen, blijft 'Europa' de enige overgebleven plek waar hun multiculturaliteit de mogelijkheid heeft tot zijn recht te komen. Maar dan moeten ze die mogelijkheid wel krijgen. Identificatie met 'Europa' functioneert als een nieuw 'verhaal', als een nieuwe bepaling van het Zelf (van de Port 1994; Ghorashi 2002; van der Pijl 2010). Jongeren in Sarajevo proberen voorbij het verhaal van etnische identificatie te gaan dat politici en media hen voorschrijven en zich te beroepen op

wat Sarajevo altijd is geweest en voor hen ook zal blijven; een plek van samenkomst en wisselwerking, een plek die politiek dan wel “aan de rand” van Europa ligt, maar op de landkaart er “midden in” prijkt. Trots noemen zij hun stad het 'Jeruzalem van Europa', doordat dit al eeuwenlang een plek is van dramatisch samenspel (Lévi-Strauss 1967) tussen verschillende mensen, tradities, culturen, religies en etniciteiten (van de Port 1994; Todorova 2009; Karahasan 2010). Leven in Sarajevo betekent leven mét de Ander, en door de Ander te ontdekken ontdekken jongeren zichzelf (Eriksen 2002; Ghorashi 2002; Parekh 2009). Ze kampen met gebrekkige kansen en mogelijkheden, slecht onderwijs en weinig banen. Binnen deze context gaan ze op zoek naar een nieuwe identiteit en bepalen zij hun toekomstdromen. Die droom is eenduidig: ze dromen van vooruitgang, wat ze denken te vinden in 'Europa'.

Net zoals het Europese project na de Tweede Wereldoorlog vanuit “*difference within a common cause*” (Tsing 2005) werd gebouwd op een ideaal van 'Eenheid in Verscheidenheid', plaatsen jongeren zichzelf *terug* in 'Europa'. Ze kiezen zelf met welke ingebeelde politieke gemeenschap zij zich verbonden voelen (Anderson 1983). De betekenis die zij geven aan *Europeesheid* verschilt natuurlijk per persoon, maar ook per situatie (Eriksen 2002; WRR 2007). De paradox van het ene moment afzetten tegen 'Europa' en het andere moment ervan afhankelijk zijn is te verklaren met Goffmans (1957) theorie van het leven als theaterstuk: ondanks dat jonge Sarajeven minder machtige actoren zijn in het bepalen waarvoor 'Europa' staat, spelen zij het spel zelf mee (Balibar 2004). Jongeren weten verschillende manieren van identificatie en de ene loyaliteit hoeft de ander niet per definitie uit te sluiten (Eriksen 2002; WRR 2007). Ze zetten hun *Europeesheid* in om een betere toekomst te bewerkstelligen en nationale verschillen te overkomen. Zij willen niet langer vastzitten in het voor hen achterhaalde idee van de natie-staat (Anderson 1983; Eriksen 2002). Al zijn ze ook heel bewust dat nog een heel aantal hindernissen genomen moet worden.

Volgens Mak Dizdar¹⁴⁷ ligt het nemen van hindernissen echter aan de grond van de Bosnische identiteit en zijn contradicties iets waar Sarajeven aan gewend zijn (van de Port 1994; Jergović 2004; Drakulić 2010; Karahasan 2010). Jongeren proberen de mettertijd *gesloten* geworden categorie 'Europa' weer *open* te breken en deze in te vullen met verschillende verhalen; verhalen die uiteindelijk allemaal Europees zijn (van de Port 1994). Moeizaam proberen zij de gangbare West-Europese normen aan te passen, maar de grootste articulatiemacht ligt niet bij hen. Die ligt bij de Europese leiders, politici en EU-vertegenwoordigers, zowel in 'Europa' als in Sarajevo (Bellier & Wilson 200; Shore 2000; Balibar 2004).

147 Ik refereer hier naar het gedicht waarmee ik deze thesis opende: 'Opschrift van een Land'.

Literatuur

Anderson, B.R. O'G.

2006 [1983] *Imagined Communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London (UK): Verso.

Armbruster, H. & Rollo, C., Meinhof, H.

2003 Imagining Europe: everyday narratives in European border communities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29(5): pp 885-899.

Balibar, E.

2004 *We, the people of Europe? Reflections on transnational citizenship*. Oxford (UK): Princeton University Press.

Banac, I.

1984 *The National Question in Yugoslavia - Origins, History, Politics*. London (UK): Cornell University Press.

Barrett, S.R.

2002 *Anthropology: A student's guide to theory and method*. London (UK): University of Toronto Press

Barth, F.

1968 *Ethnic Groups and Boundaries: The organization of culture difference*. Boston (USA): Little, Brown and Company.

Bauman, Z.

1998 *Globalisation: The Human Consequences*. New York (USA): Columbia University Press.

2004 *Europe: An Unfinished Adventure*. Cambridge (UK): Polity Press.

2007 *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*. Cambridge (UK): Polity Press.

Bellier, I. & Wilson, T.M.

2000 *An Anthropology of the European Union: Building and Experiencing the New Europe*. Oxford (UK): Berg Publishers.

Boissevain, J. & Friedl, J.

1975 *Beyond the Community: Social process in Europe*. Den Haag (NL): Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.

Castells, M.

1997 *The Power of Identity*. Oxford (UK): Blackwell.

Chrysochoou, D.N.

2001 *Theorizing European Integration*. London (UK): SAGE Publications Ltd.

Cobben, P.

2003 *De multiculturele staat: twaalf dialogen over het goede leven*. Budel (NL): Uitgeverij Damon.

Coles, K.A.

- 2002 Ambivalent Builders: Europeanization, the Production of Difference, and Internationals in Bosnia-Herzegovina. *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review*, 25(1): pp 1-18.

Cuisenier, J.

- 1979 *Europe as a Cultural Area*. Den Haag (NL): Mouton Publishers.

DeWalt, K.M. & DeWalt B.R.

- 2002 *Participant Observation: A Guide for Fieldworkers*. Oxford (UK): AltaMira Press.

Dunkerley, D. & Hodgson, L., Konopacki, S., Spybey, T., Thompson, A.

- 2002 *Changing Europe: Identities, nations and citizens*. London (UK): Routledge.

Dutu, A.

- 1997 National identity and tensional factors in South Eastern Europe. *East European quarterly*. 31(2): pp. 195-205.

Drakulić, S.

- 1993 *Balkan-Expres*. Baarn (NL): De Prom.
2010 *Café Europa: Life after Communism*. Bristol (UK): Abacus.

Eriksen, T.H.

- 1995 We and Us: Two modes of group identification. *Journal of peace research*. 32(4): pp. 427-436.
1998 *Common Denominators: Ethnicity, nation-building and compromise in Mauritius*. Oxford (UK): Berg.
2002 [1993] *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London (UK): Pluto Press.
2007 *Globalization – The Key Concepts*. Oxford (UK): Berg Publishers.

Fischer, M.

- 2004 Youth Development as a Potential and Challenge for the Peace Process in Bosnia and Herzegovina. Berlin (GE): Berghof Research Center for Constructive Conflict Management.

Geertz, C.

- 1975 *The interpretation of cultures: selected essays*. London (UK): Hutchinson & Co.

Gellner, E.

- 2008 [1983] *Nations and nationalism*. New York (USA): Cornell University Press.

Ghorashi, H.

- 2002 *Ways to survive, battle to win: Iran women exiles in the Netherlands and the U.S.A.* New York (USA): Nova Science Publishers.

Giddens, A. & Diamond, P., Liddle, R.

- 2006 *Global Europe, Social Europe*. Cambridge (UK): Polity Press.

Goffman, E.

1959 *The presentation of self in everyday life*. London (UK): Penguin Books.

Gordy, E.D.

1999 *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*. University Park (USA): Pennsylvania State University Press.

Hannerz, U.

1987 The World in Creolization. *Africa*. 57(4): 546-559.

Haller, M.

2008 *European Integration as an Elite Process: The Failure of a Dream?* New York (USA): Routledge.

Herzfeld, M.

1987 *Anthropology through the looking-glass: Critical ethnography in the margins of Europe*. Cambridge (UK): University of Cambridge.

Ignatieff, M.

2003 *Empire Lite. Nation-building in Bosnia, Kosovo and Afghanistan*. London (UK): Vintage.

Jergović, M.

2004 *Sarajevo Marlboro*. New York (USA): Archipelago Books

Karahasan, D.

2010 *Sarajevo: Exodus of a City*. Sarajevo (BiH): Connectum.

Khosravi, S.

2007 The 'illegal' traveler: an auto-ethnography of borders. *Social Anthropology*. 15(3): pp. 321-334.

Kottak, C.P.

2006 *Cultural Anthropology: The Exploration of Human Diversity*. New York (USA): McGraw-Hill.

Kymlicka, W. & Bashir, B.

2008 *The Politics of Reconciliation in Multicultural Societies*. Oxford (UK): University Press.

Lévi-Strauss, C.

1967 *Structural Anthropology*. New York (USA): Doubleday Anchor Books.

Lindstrom, N.

2003 Between Europe and the Balkans: Mapping Slovenia and Croatia's "Return to Europe" in the 1990s. *Dialectical Anthropology*. 27(3): pp. 313-329.

Loughlin, J.O.

2010 Inter-ethnic friendship in post-war Bosnia-Herzegovina: Sociodemographic and place influences. *Ethnicities*. 10(1): pp. 26-54.

Marko, J.

2005 Post-conflict Reconstruction through State- and Nation-building: The Case of Bosnia and Herzegovina. *European diversity and autonomy papers (EDAP)*. 0(4): pp. 1-21.

Mujkić, A.

2008 *We, the citizens of Ethnopolis*. Sarajevo (BiH): Univerziteta u Sarajevu.

Nash, K. & Scott, A.

2001 *The Blackwell Companion to Political Society*. Oxford (UK): Blackwell.

Parekh, B.

2009 Logic of Identity. *Politics, Philosophy and Economics*. 8(3): pp. 267-284.

Parman, S.

1998 *Europe in the Anthropological Imagination*. Fullerton (USA): California State University.

Pickering, P.M.

2006 Generating social capital for bridging ethnic divisions in the Balkans: Case studies of two Bosniak cities. *Ethnic and Racial Studies*. 29(1): pp. 79-103.

Pijl, Y. van der

2010 *Levende-doden: Afrikaans-Surinaamse percepties, praktijken en rituelen rondom dood en rouw*. Bronnen voor de Studie van Suriname, 27: Amsterdam (NL): IBS/Rozenberg Publishers.

Port, M. van de

1994 *Het einde van de wereld: Beschaving, redeloosheid en zigeunercafés in Servië*. Amsterdam (NL): Babylon-De Geus.

Ramet, S.P.

2005 *Thinking about Yugoslavia: scholarly debates about the Yugoslav breakup and the wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.

Robben, A.C.G.M. & Sluka, J.A.

2012 [2007] *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*. Chichester (UK): Blackwell Publishing.

Said, E.W.

1999 *Denken over grenzen [Culture, Identity and History]*. Amsterdam (NL): Uitgeverij Boom.

Sarajlić, E. & Marko, D.

2011 *State or Nation? The Challenges of Political Transition in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo (BiH): Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.

Sen, A.K.

2006 *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*. London (UK): W.W. Norton & Company.

Shore, C.

2000 *Building Europe: The Cultural Politics of European Integration*. London (UK): Routledge.

Todorova, M.N.

2009 [1997] *Imagining the Balkans. Updated edition*. Oxford (UK): University Press.

Tajfel, H. & Turner, J.C.

1979 *Differentiation between social groups. Studies in the social psychology in intergroup relations*. London (UK): Academic Press.

Tsing, A.L.

2005 *Friction: An Ethnography of Global Connection*. Oxford (UK): Princeton University Press.

Turner, V.

1988 *The Anthropology of Performance*. New York (USA): Paj Publications.

Weber, M.

1978 *Economy and society: an outline of interpretive sociology*. Berkely (USA): University of California Press.

Wimmer, A.

2002 *Nationalist exclusion and ethnic conflict: shadows of modernity*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

2007 *Identificatie met Nederland*. Amsterdam (NL): Amsterdam University Press.

Bijlage 1: Samenvattingen¹⁴⁸

In het Engels:

While in most European countries people have difficulties identifying themselves with 'Europe' and oppose further expansion of the European Union, people on the other side of the European fortress' wall but on the same continent often can't wait to integrate in this same 'Europe'. This thesis tells about this *European dream* in Europe's border area Sarajevo, the capital of the new formed federative state of Bosnia-Herzegovina. It investigates the meaning young Sarajevans give to the notion 'Europe' and defines which place this notion takes in their search for an own identity. These youngsters are of crucial importance in the imagination of both the Bosnian and the European nation. According to their stories and visions, this thesis tells about youngsters who simultaneously discover themselves within their new state as try to define their place in a confusing and chaotic Europe, plagued by a huge economical and political crisis.

This thesis needs to be seen within the current anthropological debate of constructivism and describes identity formation as a dynamic, multiple constructed process. Next to change and *agency*, there is however also continuity and restriction. From above, politicians, media and religious leaders make it impossible for young people to feel Bosnian. In stead, they should feel Bosniak, Croat or Serb. Way more than with their own 'nation', young Sarajevans identify themselves with an idea of "multiculturalism" that has for a long time been so important to both Sarajevo and the Balkans. Europe wants them to feel European. But at the same time, Europe doesn't let them in; Europe wants them to change, before they can enter *their* union. It is important to therefore make a distinction between Europe and 'Europe'. Europe is the continent young Sarajevans are irrevocably part of; 'Europe' is the West, the EU, the category they *want* to be part of. 'Europe' is progress, internationality and plenitude; it represents democracy, jobs, money and freedom. European is both something they long for, as something they already are. This results in a feeling of being *different*, of not being part of it. Rather than 'Unity in Diversity' young Sarajevans experience 'Unity versus Diversity'. They feel that when they want to become 'European', they cannot be different. This is why they plea for the recognition *different* European identities in stead of one European identity. The one identity does not have to exclude the other. They use their *Europeanness* to overcome national problems and to ensure themselves a better future. No longer do they want to be stuck in the for them outdated idea of the nation-state. A lot of obstacles still have to be tackled, but they do their best: they try to re-open the the closed notion of 'Europe' and fill it with different stories, stories that are in the end all European stories. The biggest articulation power is however not with them; it is with European leaders, politicians and EU-representatives, both in 'Europe' as in Sarajevo.

148 Omdat ik onderzoek heb gedaan in zowel het Engels als in het Bosnisch (Servisch, Kroatisch) heb ik twee samenvattingen toegevoegd.

In het Bosnisch:

U većini europskih zemalja ljudi imaju poteškoće u identifikaciji sa "Europom" i protive se daljnjem proširenju Europske unije, ali na drugoj strani zidina europske tvrđave - ali na istom kontinentu - mnogi nestrpljivo žele da se integriraju u "Europu". Ovaj diolomski rad se bavi europskim snom na granicama Europe, u Sarajevu, glavnom gradu novoformirane federalne države Bosne i Hercegovine. Istražuje se značenje koje mlade Sarajlije daju ideji "Europe" i definira mjesto koje ova ideja zauzima u njihovoj potrazi za vlastitim identitetom. Prateći njihove priče i poglede, ovaj rad govori o mladima koji otkrivaju sebe u svojoj mladoj državi i istovremeno pronalaze svoje mjesto u zbunjujućoj i haotičnoj Europi koja se bori sa velikom ekonomskom i političkom krizom.

Ovaj rad treba posmatrati u okviru tekuće antropološke debate o konstruktivizmu koja formiranje identiteta objašnjava kao dinamičan i višeslojno konstruiran proces. Pored promjene i učinka, tu su i kontinuitet i ograničenje. Sa vrha, političari, mediji i vjerski poglavari onemogućavaju mladim ljudima da se osjećaju kao Bosanci. Umjesto toga, nameće im se bošnjaštvo, srpstvo i hrvatstvo. Mlade Sarajlije identificiraju se sa idejom "multikulturalizma", koji je tako dugo bio važan za Sarajevo i Balkan, radije nego sa idejom svoje "nacije". I Europa želi da se oni osjećaju Europljanima. No, u isto vrijeme "Europa" ih ne prihvata, želi da ih promijeni prije nego im bude dozvoljeno da uđu u "njihovu" Uniju. Stoga je važno napraviti jasnu razliku između Europe i "Europe". Europa je kontinent kojem mlade Sarajlije neosporno pripadaju, a "Europa" je Zapad, Europska unija, kategorija kojoj oni žele pripadati. "Europa" je napredak, kozmopolitizam i materijalno izobilje, ona predstavlja demokraciju, radna mjesta, novac i slobodu. "Europsko" je ono za čim žude, ali i ono što već jesu. Sve ovo rezultira u osjećaju nepripadanja i bivanja drugačijim. Radije nego "jedinstvo u različitosti" mlade Sarajlije osjećaju "jedinstvo protiv različitosti". Misle da ako žele postati "Europljani" da onda ne mogu biti različiti. To je razlog zašto se zalažu za priznavanje drugačijih europskih identiteta, radnije nego jednog europskog identiteta. Jedan identitet ne mora isključivati drugi. Oni koriste svoje europjstvo da prevaziđu nacionalne probleme i osiguraju sebi bolju budućnost. Oni više ne žele da budu ograničeni zastarjelom idejom nacionalne države. Mnoge zapreke još uvijek treba da budu uklonjene, ali oni daju sve od sebe: oni pokušavaju da ponovo otvore zamisao "Europe" i ispune je različitim pričama, koje su na kraju europske priče. Međutim, najveća moć artikulacije ne pripada njima, ona je kod europskih lidera, političara i predstavnika Europske unije, u "Europi" ali i u Sarajevu.

Bijlage 2: Reflectie

Gedurende de eerste weken voelde ik me alleen. Het vroom buiten -22 en het sneeuwde zoals ik het nog nooit had zien sneeuwen. Door een pak van anderhalve meter witte massa dat letterlijk elke straat en ieder gebouw deed verdwijnen reed het openbaar vervoer niet, gingen mensen niet naar hun werk en waren ook scholen en universiteiten niet open. Ik moest graven om mijn voordeur binnen te komen en kon de straat maar nauwelijks op. Omdat ik daar was om onderzoek te doen ging ik nog wel naar buiten, maar elke normaal-denkende jonge Sarajeef bleef binnen. Hierdoor voelde ik me niet alleen eenzaam, maar werd ik ook onzeker over mijn rol als onderzoeker. Hoe kwam ik nu in contact met mijn populatie? Ik was bang dat ik het antropologische initiatieritueel van veldwerk doen en *being there* nooit zou volbrengen.

Met het smelten van de sneeuw smolt echter ook mijn onzekerheid en kwam mijn antropologische gedrevenheid sterker dan voorheen naar boven. De eenzaamheid verdween. Ik legde gemakkelijk contact en maakte snel 'vrienden' – het bleek immers relatief eenvoudig voor mij om me te identificeren met mijn populatie: net als mijn populatie was ik jong, dacht ik na over mijn toekomstdromen en deed ik dit in *dialog* met 'Europa'. Dit laat je echter ook nadenken: ben ik wel zoals zij? Beiden waren we wellicht op zoek naar vrienden, maar ik was ook op zoek naar data. Ik was daar om *hen* te bestuderen; zij *werden* bestudeerd. Naast na te denken over wie zij zijn, ga je dan ook nadenken over wie je zelf bent. Wie ben ik om te denken dat ik hun levens kan begrijpen en hun toekomstdromen kan grijpen? Wie ben ik om de rest van de wereld te vertellen wat 'Europa' voor hen betekent, terwijl het hen wellicht helemaal niks doet? Wie ben ik om te denken dat de vragen die ik stel leiden tot antwoorden die ik begrijp? Ik besepte me heel goed dat een groot deel van mijn thesis daardoor ook over mezelf zou gaan.

Dit liet mij in eerste instantie twijfelen over antropologische data. Later werd mij echter duidelijk dat ik degene was die hierover de verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid had. Antropoloog zijn betekent opgaan in de levens van anderen, maar ook jezelf zijn *in* de levens van anderen. Wat ik heb proberen te doen is mijn onderzoeksrol zo expliciet mogelijk te maken (DeWalt & DeWalt 2002). *De* werkelijkheid kan ik niet weergeven. Een visie hierop, *hun* visie, wel. In Sarajevo was ik de *out-group*, de *international*, de West-Europeaan. Ik was *Them*, net zoals zij *Them* voor mij waren. Maar zoals ik hierboven al beschreef was ik ook *Us*. Dit spanningsveld dat tussen ons contact inzat, dit tegelijkertijd *the other* als *the same* zijn, bleek een analysemiddel waarin ik constant mijn eigen rol reflectief kon inzetten. Ik kon hierdoor de sociale leefwereld, maar ook de dromen van mijn informanten beter begrijpen. Dit bleek mijn belangrijkste instrument; net zoals *focus-groepen* en *transcriptie* dat mij hielpen inzien. Mijn informanten beantwoordden de vragen die ik hen stelde. De vragen die ik hen niet stelde bleven onbeantwoord. Elke dag was ik bewust van het feit dat niet alleen de gesprekken, maar juist ook de stiltes en de hiaten in mijn kennis voortkwamen vanuit mijn eigen 'blindheid' jegens de realiteit.

Ik ging er vanuit dat jonge Sarajeven het Europese ideaal van 'Eenheid in Verscheidenheid' zouden omarmen zoals ik dat deed. Ondanks dat mijn idealisme uiteindelijk overleefde, projecteerde ik dat op

mijn informanten en op 'de Balkan'. Zeker ook door gesprekken bij het *EU Information Centre*, met *EU-vertegenwoordigers* en met op de EU gerichte NGO's bleek niet alleen dat ik, maar ook zij vastzaten aan onze eigen aannames van wat 'de Balkan' is, wat 'Europa' is of wat een 'natie' behoort te zijn. Dit werd mij met name duidelijk door meer en meer rond te hangen met de *Slavika*- en *YIHR*-jongeren. Daar bevond ik me namelijk niet één op één met iemand, maar in een groep. Daar stelde niet ik de vragen en gaven zij de antwoorden, maar ging het eerder andersom of deden zij beide.

Ondanks dat ik me niet bevond op het platteland *in the middle of nowhere*, ver van huis, zoals het de klassieke antropoloog vaak wordt verbeeld, bleek ook tijdens mijn veldwerk *othering* en de uitwisseling van culturele kennis een tweezijdig proces te zijn. Als 'Europeaan' was ik wat zij wilden zijn. Toch was ik ook dat wat zij niet wilden zijn. Dit heb ik dan ook al in de inleiding genoemd en met name in het laatste empirische hoofdstuk naar voren willen brengen: het feit dat jongeren EU-lidmaatschap ambiëren wil niet zeggen dat ze verlangen naar een rechtstreekse ontwikkeling van *Europeanisering*. Zij willen hun *eigen* identiteit behouden, net zoals iedere Europeaan dat wil doen. Het verschil is echter dat zij het gevoel hebben dit te moeten veranderen om Europees te worden, terwijl de meeste 'fortbewoners' zonder twijfel Europeanen zijn. Dit is dan ook de reden dat ik 'Eenheid *versus* verscheidenheid' aanhaalde, als tegenstelling tot het Europese ideaal van 'Eenheid *in* Verscheidenheid' waarmee ikzelf me identificeerde. Ik *kan* me hiermee namelijk identificeren; zij minder.

Voortdurend was ik bang te worden ingehaald door de actualiteiten. Op het gebied van Europese integratie op de Balkan gebeurde veel, zowel tijdens mijn veldwerk als tijdens het schrijven van deze scriptie. Zo kreeg Kroatië toestemming komend jaar tot de Europese Unie toe te treden en werd Servië een kandidaatsstatus toegekend. Tussen Servië en Kosovo vond een onophoudelijk dialoog plaats, wat de Europese identiteit van de regio bevestigde. Althans, zo zagen mijn informanten dat. Toch zei dit tegelijkertijd ook iets anders: Bosnië bleef hier namelijk buiten vallen. Zij voelden zich achtergesteld en ondergewaardeerd. In Griekenland werd een *Euro-exit* overwogen, overal in Europa gingen mensen de straten op en in verschillende landen vroegen banken en regeringen om financiële hulp. In West-Europese landen laaide daardoor de discussie omtrent wat 'Europa' is en moet zijn opnieuw op. Met name de aldaar aanwezige *identity politics* bleken mijn informanten af en toe hard te raken. Op tal van manieren legde de Europese politieke en economische crisis dan ook druk op de door mij gehanteerde concepten; moeilijk bleek het om daardoor in gesprekken, interviews en discussies uit de rol van *de* West-Europeaan te blijven.

Veldwerk doen in een Europese stad bracht echter ook nog iets anders met zich mee: ik was hierop niet voorbereid. Nauwelijks lees je boeken over veldwerk binnen Europa, laat staan in een Europese stad. Het doen van onderzoek naar iets wat zo ontastbaar is als 'Europa' ('Europa' uit zich immers niet of nauwelijks in kleding en/of gedragingen) bracht daarnaast de nodige onzekerheid met zich mee. Waar moest ik heen gaan? Waar moest ik mijn vast *haning around* plek zoeken? Hoe kon ik door de stad lopen zonder de hele dag onopgemerkt te blijven? De oplossing bleek simpel: met mijn informanten mee gaan. Ik ging naar de campus en hing op de plekken waar zij bijeenkwamen; het zij in cafés, in winkelcentra, in

bioscopen en in theaters. Ik ging bij dezelfde jongerenorganisaties. Daarnaast zocht ik naar regelmaat. Zo ging ik elke dag naar dezelfde bakker en dezelfde supermarkt, maar ging ik ook naar taalles: iets wat naast het doen van veldwerk een soort van 'doel' aan mijn dagen gaf, met name in het begin. Zoveel mogelijk ging ik op in de cultuur van Sarajevo Raja en hing ik met mijn informanten op straat of in één van de vele koffietentjes. Door op de helft van mijn veldwerkperiode flyers op de universiteit te verspreiden slaagde ik erin niet alleen jongeren met dezelfde afkomst en interesses te spreken, maar een zo divers mogelijke populatie te creëren. Hierdoor lukte het me om in contact te komen met jongeren van alle mogelijke sociaal-economische, culturele, etnisch-nationale afkomst en leeftijden.

Dat wat deze thesis nu moet doen is de verhalen en visies die mij zijn verteld zo waarheidsgetrouw en zo eerlijk mogelijk naar buiten te brengen. Deze thesis is namelijk niet alleen van mij, maar ook van mijn informanten. Zij hebben mij vertrouwd en zij hebben hun verhalen met mij gedeeld. Hun enthousiasme, hun inzet en hun vertrouwen waren van allergrootst belang bij de totstandkoming ervan.